

**TEXT CROSS
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192259

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M86**
G66 K Accession No. **M1140**
Author **गोरे, एन. ए.**
Title **भारत.**

This book should be returned on or before the date last marked below.

कर वं दें

(पत्र-संग्रह)

लेखक

नारायण गणेश गोरे

किंमत सव्वा रुपया

चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे २.

मुद्रक व प्रकाशक

दामोदर त्र्यंबक जोशी
व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव, पुणे २.

प्रथमावृत्ति

डिसेंबर १९५३

अ नु क्र म णि का

१. जमिनीवरून अस्मानांत	१
२. राजधानी दिल्ली	८
३. बालवाडीचा माळी	१७
४. मुलांचीं हस्तलिखितें	२४
५. श्रमश्राद्ध	३३
६. पाऊस आला	४२
७. धुमकुडिया	५०
८. प्रवासांतील नेत्रोत्सव	५८
९. हिरवे सोयरे	६८
१०. नागफणी	७९
११. आपले पंतप्रधान	८८
१२. चित्रांगदेचें माहेर	९६
१३. आपला शेजारी : ब्रह्मदेश	१०३
१४. “ तुलसी ” ची एक मंजिरी	१११
१५. कुमारी पॅट व कुमारी नान्	१२३

करवंदें चाखण्यापूर्वी—

ज्या विद्यार्थी—वाचकांच्या हातीं प्रामुख्याने पडावे म्हणून हे पुस्तक मी आज प्रसिद्ध करित आहे त्यांच्याशीं सुरवातीलाच चार शब्द बोललेले बरे, असें मला वाटते.

ह्या पुस्तकांत एकंदर पंधरा पत्रे मुद्रित केलेली आहेत. त्यांतलें एक पत्र दिवंगत साने गुरुजींची पुतणी चिरंजीव सुधा हिला मी गुरुजींच्या मृत्यूचें दुःख मनांत ताजें असतांना लिहिलेले आहे. बार्कींचीं सर्व पत्रे मी शुभाला, म्हणजे माझ्या मुलीला लिहिलेली आहेत. परंतु मुख्यताः शुभाला उद्देशून जरी ह्या पत्रांचें लेखन झालेलें असलें तरी माझ्या डोळ्यांसमोर केवळ शुभाच नव्हती. शुभाच्या वयाच्या विद्यार्थिनी व विद्यार्थी होते आणि त्यांना जणू काय मनोमन साक्षी ठेवून मी हीं पत्रे लिहीत गेलों. शुभा निमित्तमात्र झाली. आणि तिला मध्यें ठेवून मी महाराष्ट्रांतील तिच्या समवयस्क अशा हजारों मुलामुलींशीं नातें जोडण्याचा यत्न केला.

मी सतत प्रवास करित असतो. मी हीं पत्रे जेथून लिहिलीं त्या गांवांच्या नांवावरून ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल. प्रवासामध्यें नाना प्रकारचीं माणसें मला भेटतात. नानाविध चालीरीति बघावयास सांपडतात. अनेक रमणीय स्थळांचें दर्शन घडतें. आपला हा भारतवर्ष इतका विशाल, इतका पुराण, आणि इतका विविध आहे

कीं शेवटीं पाहणारा थकेल पण पाहावयाचें कांहीं संपणार. नाही. पण हें सारें पाहावयाचें तर हिंडलें पाहिजे. विद्यार्थी—विद्यार्थिनींना हें कसें शक्य आहे ? त्यांतल्या त्यांत आपल्या देशासारख्या अतिशय गरीब देशांतील गरीब मुलामुलींनीं कसें जावें दूरदूरच्या प्रवासाला ? कोठून आणावे पैसे ? शाळेची फी, वहा, पुस्तकें हींच जेथें परवडत नाहीत तर प्रवास कोठचा परवडणार ? म्हणून माझ्या मनांत आलें कीं आपणाला प्रवास करणें जर प्राप्तच आहे तर प्रवासाहून येतांना घरच्या मुलांना आपण जसा कांहींबाही खाऊ घेऊन येतो, त्याच-प्रमाणें आपल्या नजरेस पडणाऱ्या भारताच्या अनंत रूपांपैकीं एखाद्या अध्याचें चित्र दखेपेला शुभासाठीं पत्ररूपानें पाठवीत असावें. ह्या मूल कल्पनेला अनुसरून पत्रलेखन करतां करतां हा पत्र-संग्रह तयार झाला आहे. महाराष्ट्राचा व आपल्या विशाल भारताचा परिचय शुभाच्या व तिच्या बरोबरीच्या मुलामुलींना व्हावा, त्यांची दृष्टि व मनें व्यापक बनावीं हा एक हेतु पत्रें लिहितांना माझ्या मनांत होता.

आतां पत्र हेंच माध्यम मीं कां वापरलें ह्याचाहि खुलासा केला पाहिजे. माझ्या मतें जेव्हां केव्हां आपणाला खेळीमेळीनें, आपुलकीनें आणि जिव्हाळ्यानें लिहावयाचें असेल तेव्हां पत्र हें माध्यम सर्वोत्कृष्ट होय. कल्पना करा कीं “ प्रिय शुभा ” अशा शब्दांनीं प्रारंभ करण्याऐवजीं मी “ माझ्या विद्यार्थी-मित्रांनो ! ” अशी शब्दांनीं सुरुवात करून मग जर लेखन केलें असतें तर माझ्या लेखनाचें स्वरूप कसें बनलें असतें ? सहज लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट आहे कीं मग माझ्या लिहिण्यांतली सलगी, त्यांतला मोकळेपणा, त्यांतला हलके-कुलकेपणा नाहींसा झाला असता. त्यांत औपचारिकपणा आला असता,

जडपणा आला असता; कदाचित् रुक्षपणाहि आला असता. आपल्या घरच्या माणसाशीं बोलत असतांना आपण खुशाल ह्या मुद्यावरून त्या मुद्यावर उडी मारतो. मागें पुढें हवें तसें सरकतो, पलटे खातो; तसें परक्यांशीं बोलतांना अथवा सभेंत बोलतांना करतो का आपण? तेथें आपणाला तर्कयुक्त व प्रौढपणानें बोलवें लागतें. हा जो घरगुती बोलण्यांतला आणि परक्यांशीं किंवा सभास्थानीं बोलण्यांतला फरक तोच पत्र-लेखन व निबंध-लेखन यांमधील फरक. जो स्वैरपणा किंवा बोलघेवडेपणा निबंधादिक गंभीर लेखनप्रकारांना मुळींच खपणार नाही, तो पत्रप्रकारांत केला तरी चालतो; इतकेंच नव्हे तर तो उपकारक ठरतो. पत्रें म्हणजे आपल्या जिवाभावाच्या व्यक्तीबरोबर केलेल्या मन-मोकळ्या गुजगोष्टी. कागदावरचा विश्रब्धालाप. हा ज्यांना साधत नाही अथवा ज्यांच्या प्रकृतींतच तो नाही त्यांना पत्रलेखन कधींच जमावयाचें नाही.

बोलघेवडेपणा अथवा मनमोकळेपणा म्हणजे पाचकळ चव्हाट असा अर्थ मात्र कृपा करून तुम्ही कोणी करू नका. मनमोकळ्या पत्रांत काय अथवा बोलण्यांत काय, वाचणाऱ्याला अथवा ऐकणाऱ्याला गोडी तर वाटलीच पाहिजे. तुमच्या ओळखीचे एखादे तरी आजोबा अथवा आजीबाई अशा असतील कीं ज्यांचें बोलणें ऐकत राहावेसें वाटतें. त्यांत गाढी विद्वत्ता किंवा बिनतोड युक्तिवाद असतो असें नाही; पण त्यांत गंमत असते, चुटके असतात, चिमटे असतात, सांगण्याची लक्ष वेधून घेणारी ढब असते. थोडक्यांत म्हणजे त्यांच्या बोलण्यांत चव असते, रस असतो, चतुरस्रपणा असतो. ही चव किंवा रस बिघडूं न देणें हें पत्रलेखनाचें माझ्या मतें मुख्य कसब आहे. म्हणून पत्रलेखक

विद्वान् नसला तरी चालेल, पण तो चतुरस्र असायलाच हवा. नाही तर त्याचें लेखन अळणी होईल.

दुसरी गोष्ट अशी कीं आपल्या भोंवतालचें नानाविध रूपांनीं नटलेलें जें जग त्याच्या विषयीं पत्रलेखकाच्या मनांत प्रेम हवें, खरें-खुरें प्रेम हवें. पत्रलेखकच जर मनानें उबलेला नि विटलेला असेल तर त्याच्या लेखनाची भट्टी करपून तरी जाणार किंवा आंबून तरी जाणार. पण एवढ्यानेंहि भागणार नाहीं. ज्याला आपण लिहितों त्याच्याविषयीं सुद्धां लेखकाच्या मनांत प्रेमभावना हवी, जिव्हाळा हवा. नाहीपेक्षां पत्राचा विस्तारच होणार नाही, तें फुलणार नाही, खुलणार नाही.

हें लिहीत असतां मला एक आठवण झाली. मी १९३२ ते ३४ दोन वर्षे नाशिकच्या तुरुंगांत होतों. माझे बाहेर अनेक मित्र होते. मला सारखें वाटे कीं त्यांच्यापैकीं कोणाना कोणाचें तरी पत्र यावें. पण एकजण लिहील तर शपथ. शेवटीं मीच बाहेर निरोप पाठविलों कीं, “ अरे, कोणी तरी मला लिहा. कांहींहि लिहा ! पण लिहा ! ” माहिऱ्याभरानें एका दोस्ताचें पत्र आलें तें पुढीलप्रमाणें होतेंः—

मित्रवर्य श्री. नारायण गणेश गोरे यांसी,

साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

आपला निरोप पोहोंचला. आपल्या भेटीचा योग केव्हां येईल तेव्हां खरा. आम्ही बाहेरील सर्व मंडळी सुखरूप आहों. आपण आपल्या प्रकृतीस जपावें. काय बहुत लिहिणें ? क० लो० हे वि.

आपला

क्ष

हैं जेमतेम चार ओळींचें पत्र वाचल्यावर अगदीं मुस्कटांत मारल्या-
सारखा मी गप्प झालों. कोठून बाहेर निरोप पाठविण्याची आपणाला
बुद्धि झाली असें मला वाटलें. त्या पत्रांतला तो सव्वा हात लांबीचा
मायना केवळ पत्राची लांबी वाढविण्यासाठीं होता हें उघडच दिसत
होतें. मला उद्देशून लिहिलेलें ते “ आपला निरोप, ” “ आपली भेट, ”
“ आपली प्रकृति ” वगैरे शब्द वाचून मी तर चकितच झालों. मी
का पत्रलेखकाला अपरिचित होतो ? कीं मी त्याच्याहून पांच-पंचवीस
वर्षांनीं मोठा होतो ? पत्रलेखक बापू व मी तर लंगोटीयार मित्र. त्यानें
असले औपचारिक शब्द वापरावे याचा अर्थच मला कळेल. आणि शेवटीं
“ बहुत काय लिहिणें ? ” असा प्रश्न करून तर कमालच केली होती
त्यानें. पत्रांत अगोदर कांहीं लिहिलें असलें तर बहुत काय लिहिणें
या शब्दांना कांहीं अर्थ. पण मुळांत जेथें कांहीं मजकूरच नाहीं,
अशा पत्रांत “ बहुत काय लिहिणें ” हें शेपूट मायन्यासरखेंच निवळ
जागा भरून काढण्यासाठीं वापरलेलें असतें ! मी तुरुंगांत होतो तेव्हां
बाहेरचें जग कांहीं माझी वाट पाहात थांबून राहिलेलें नव्हतें. खुद्द
बापूचें लग्न झालें होतें आणि त्याला मोठी नोकरी मिळाली होती.
आमचा दुसरा एक मित्र परदेशांत उच्च शिक्षणासाठीं गेला होता.
कोणाची तरी एक उत्तम कादंबरी प्रसिद्ध झाली होती आणि आमच्या
कॉलेजांत कसला तरी एक टोलेजंग समारंभ नुकताच उरकला होता.
अशा एक ना दोन शेंकडों घटना घडल्या होत्या, घडत होत्या. पण
आमचा बापू तें चार ओळींचें पत्र भरून काढतां काढतांच
टेकीस आला !

तुम्ही पाहिलेंत तर बहुतेक लोकांचीं पत्रें याच मासल्याचीं
असतात. असें कां व्हावें ? याचीं कारणें उघड आहेत. पत्रलेखकाला

जीवनाच्या विविध अंगांबद्दल गोडी नसते हें एक कारण आणि आपले विचार कागदावर उमटविण्यासाठी ज्या भाषेचें साहाय्य लागतें ती भाषाच त्याच्यापाशीं नसते, हें दुसरें कारण. म्हणजे बहुतेक पत्रलेखक अंधळे आणि थोटे असतात. ह्या अर्थानें कीं जें घडतें तें पाहण्याची त्यांच्या ठिकाणीं दृष्टि नसते आणि पाहिलेलें लेखणीतून उतरविण्याचें कसबहि त्यांच्या हातांत नसते. यशस्वी पत्रलेखक होण्यासाठीं चौफेर फिरणारी रसिक दृष्टि आणि दृष्टीनें जें टिपलें तें शब्दांतून व्यक्त करणारी संपन्न लेखणी यांची आवश्यकता आहे.

हे गुण सगळ्यांना सारख्याच प्रमाणांत हस्तगत करून घेतां येतील असें नाहीं. कोणाला कमी यश येईल तर कोणाला अधिक. पण पत्र-लेखनाची म्हणून कांहीं एक उपजत अशी देणगी असते. असें मात्र निश्चितच नाहीं. प्रयत्नानें प्रत्येकाला पुष्कळ प्रगति करतां येण्याजोगी आहे. मी ज्याच्या पत्राचा वर उल्लेख केला तो माझा मित्र बापू स्वभावानें कांहीं माणूसघाण्या, तुसडा अथवा घुम्या नाहीं. बोलायला चालायला चांगला अवघळपधळ आहे. पण पत्र लिहायला हातांत लेखणी धरली कीं त्याचें मन संकोचतें. त्याचा मनमोकळेपणा गारठून आणि गोठून जातो जसा कांहीं ! कांहीं व्यक्तींना लेखणीची जी ही धास्ती असते ती गेली पाहिजे. ती गेली कीं मग आपले विचार लेखणीमधून झराझर वाहूं लागतील, कागदावर उतरूं लागतील.

असो. मुद्यावरून मुद्दा निघतां निघतां मी पत्रें आणि तीं कशीं लिहावीं ह्या विषयाच्या ऐन चर्चेतच शिरलों. पण आतां आणखी खोलांत शिरत नाहीं. आणि कोणत्याहि प्रकारचें लेखन हें करा नि तें टाळा असें शिकवून शिकवतां हि येणार नाहीं. तें प्रत्यक्ष केलें पाहिजे, म्हणजे अनुभवानें येऊं लागतें. शेवटीं अनुभव हाच खरा शिक्षक.

मी वर म्हटल्याप्रमाणें शुभाच्या निमित्तानें मी हीं द्रोणभर करवंदे गोळा केलीं. मुंबईपासून मणिपुर-रंगून येथपर्यंतच्या प्रदेशांतून तीं वेचून आणलेलीं आहेत. आतां तोच द्रोण मी महाराष्ट्रांतील तुम्हां विद्यार्थी व विद्यार्थिनींसमोर ठेवीत आहे. माझ्या मतें मी करवंदे चांगलीं टपोर आणि पिकीं अशीं पाहून मगच द्रोण भरला आहे. आतां तीं चवीला कितपत उतरतात तें ठरवण्याचें काम तुमचें !

२४।१२।५३
देशमुखवाडी, पुणें २

नारायण गणेश गोरे

१ :

जमिनीवरून अस्मानांत

प्रिय शुभा,

काल मी निघालों तेव्हां तुझा निरोप घेतां आला नाहीं.

कारण मी घरून निघालों तेव्हां तूं गाढ झोपली होतीस; म्हणून झोपेंतून तुला जागें करावें असें मला वाटेना. या खेपेला मी तीन—चार दिवस पुण्यास राहिलों पण सारा वेळ घाईगर्दीतच गेला ! तूं म्हणशील “ या खेपेपुरतेंच का आहे हें ? तुमची सदाचीच आहे घाई नि गर्दी ! आमच्याकडे बघायला तुम्हांला फुरसत असते कधीं ? ” खरें आहे तुझें म्हणणें. पण मी तरी काय करूं ? सुमतीबरोबर, तुझ्याबरोबर, आई व अण्णांच्याबरोबर अधिक वेळ घालवला पाहिजे हें कळतें मला, त्याची जाणीव आहे माझ्या मनाला. पण—! ”

त्यामुळें मी गाडीत बसलों तेव्हां मनाला कोठेंतरी कांहीं तरी बोंचत, खुपत होतें.

गाडींत मोठ्या मुष्किलीनेंच जागा मिळाली. पुण्यामुंबईच्या दरम्यान बहुतकरून कोणी ना कोणी तरी ओळखीचें भेटतेंच. तसेंच

याहि वेळेस झालें आणि एका भल्या गृहस्थानें आपल्या आसनांतलें अर्धे आसन मला देऊं केलें ! स्वभावतः मला गर्दीचा भारी तिट्कारा आहे. प्रसंगविशेषीं भरण्याच्या मोठमोठ्या सभा, मिरवणुकी, यात्रा मला आवडतात पण मुंबईसारख्या शहरीं अष्टौप्रहर जी गर्दी व गडबड चालूं असते तिनें माझा जीव अगदीं उबगून जातो. मुंबईत तुम्ही रस्त्यावर जा, ट्राममध्ये बसा, स्टेशनाच्या फलाटावर उभे असा नाही तर गाडीत चढा, माणसें तुम्हांला वेढून टाकतात जशीं कांहीं. आणि माणसें तरी कसलीं ? बिड्या पिणारीं, पचकन् थुंकणारीं ! अस्सा राग येतो. गर्दी, खेचाखेच, शिरा ताणून बोलणें, थुंकणें, गैदीपणा हे प्रकार माझ्या स्वभावाला परवडत नाहीत अगदीं सुद्धां आणि आमच्या गाडीत तर अशी कांहीं गर्दी होती म्हणतेस ! जरा इकडचें तोंड तिकडे वळवले कीं शेजाऱ्याच्या कानाला लागत होतें !

त्यांतल्या त्यांत सध्यां एवढें बरें आहे कीं गाडीच्या आंत जरी डोळे मिटून बसावें असें वाटत असलें तरी बाहेर मात्र डोळे निववील असा देखावा दिसत असतो. आपल्या ह्या देशांत पावसाळ्याचें केवढें महत्त्व प्राचीन काळापासून मानलेलें आहे, नाही ! किती त्याच्यावर कवनें, किती कथा, आणि किती सण ! देशाचें जीवितच सारें पावसावर अवलंबून, तेव्हां पावसाचें एवढें कोडकौतुक व्हावें हें साहजिकच आहे. मृगनक्षत्राच्या सुमारास वर काळेभोर ढग जमूं लागले कीं मुलें म्हणणार “ ये रे ये रे पावसा, तुला देतो पैसा. ” आपल्याकडच्या ऋषिमुनींनींही त्याला आळविलें आहे कीं “ हे देवाधिदेवा इंद्रा ! आम्ही यज्ञांत तुला हविर्भाग देतो ! तूंही कृपाळूपणें आमच्या भूमीवर जलधारांचा अभिषेक कर ! ”

शुभा, पावसाच्या पाण्यांत तरी काय अजब किमया आहे पाहा ! त्याला स्वतःला रंग नाही पण ते डोंगरावर शेतावर पडलें कीं सारें कसें हिरवें हिरवें होऊन जातें ! सारें कसें मऊ मऊ लुसलुशीत दिसूं लागतें ! झोंपलेलें जागें होतें, वाळलेलें फुटूं लागतें आणि मेलेलें जिवंत होतें ! मला मोठी गंमत वाटते ह्या हिरव्या सृष्टीकडे पाहून. सगळीकडे एकच रंग, हिरवा रंग. पण खरोखरी हा एकच रंग असतो का ? नाही. हिरव्यांत सुद्धां नाना प्रकार दिसून येतात. गडद हिरवा, काळपट हिरवा, निळा हिरवा, सोनेरी हिरवा, पोपटी हिरवा, फिका हिरवा. कांठावरच्या झाडझाडोऱ्याचें प्रतिबिंब ओढ्याच्या पाण्यांत पडल्या-मुळें ओढ्याचें पाणी सुद्धां हिरवें भासतें. अशी ही सगळीकडे पसरलेली पाचूची आरास पाहून मन शांत झाल्यावांचून कसें राहिल ?

या हिरव्या भूमीच्या पोट्यांतून आणखी महिन्या दोन महिन्यांनीं सोन्यासारखें धान्य उत्पन्न होईल, आणि सारें आनंदून जाईल ! आपल्याकडे गरोदर बायकांना हिरवें लुगडें, हिरव्या बांगड्या घालण्याची चाल आहे; ती पृथ्वीच्या या रूपाकडे पाहूनच सुचली कीं काय कोण जाणे ?

पण ही मजा कल्याणपर्यंतच, फार तर ठाण्यापर्यंत. ठाणें मागें पडलें कीं रुळांचा खडखडाट, धूर ओकणाऱ्या गिरण्या, मुंबईच्या आसपासची घाण व माणसांची धांवपळ झाली सुरू. हां हां म्हणतां कुर्ला आलें नि गेलें सुद्धां. मग शीव, मग माटुंगा आणि हें आलें दादर. “ हमाल, हंमाल ” करीत दारांतून, खिडकींतून, भराभर तांबडे डगलेवाले चढले गाडींत. मी मनांत म्हणालें, “ चला, आवरा सामान नि उतरा खालीं चपळाईनें, नाहीं तर भायखळ्यावर पोंचायचे आपण. ”

दादरला उतरलों आणि सरळ बैठकीच्या जागी गेलों. तेथले काम आटोपून परतेपर्यंत रात्री अकराचा सुमार झाला ! पहाटे ५॥ वाजतां उठणें भागच होतें. म्हणून शरीर कुरकुरत होतें तरी उठलों तसाच. प्रातर्विधि उरकला आणि विमान कंपनीच्या मोटरीनें जुडूच्या विमान-तळावर येऊन दाखल झालों. जुडूचा विमानतळ खूप विस्तीर्ण आहे. समुद्रकिनाऱ्याजवळ एक प्रशस्त मैदान तयार करून हा तळ उभारण्यांत आलेला आहे. जमिनीवरून आकाशांत उड्डाण करतांना आणि आकाशांतून खालीं जमिनीवर उतरतांना विमानाला खूप मोकळी जागा लागते. पक्षी जसा बसल्या जागेवरून एकदम आकाशांत झेप घेतो किंवा टपकन् जमिनीला पाय लावतो, त्याप्रमाणें विमानाला करतां येत नाही. चांगलें फलींग दीड फलींगपर्यंत भरवेगानें जमिनीवरून मोटरीप्रमाणेंच धांवत गेल्यानंतर विमान हळूच आपलीं चाकें अंगांत ओढून घेतें व वर चढूं लागतें. जसें चढतांना तसेंच पुन्हा उतरतांना जमिनीला पुढचीं चाकें टेकल्यानंतर बऱ्याच दूरपर्यंत धांवत जाऊन मगच विमान थांबतें. त्यामुळे विमानतळ लांब व रुंद असावा लागतो. त्यांत झाडेझुडपे अथवा खडेखुडे असून चालत नाहीत. सकाळीं ७॥ च्या सुमारास मी विमानतळावर पोचलों तेव्हां तेथें कितीतरी लहानमोठी विमाने उभीं होती. राणीच्या बागेतले बगळ्या करको-च्याच्या जातीचे पक्षी गप्प उभे राहिले म्हणजे कसे दिसतात ? तशींच ही विमाने दिसत होती. काहीं लांबच लांब पंख असलेलीं चार चार पंख्यांचीं तर काहीं एकाच पंख्याचीं चिमुकलीं. दिल्ली, कलकत्ता, कराची इकडे जाणाऱ्या मोठ्या विमानांचा आकार, त्यांचे प्रचंड पंख, त्यांचे अल्युमिनियमचे चकचकीत देह आणि त्यावर

तोंडापासून शेषटापर्यंत काढलेले तांबडे पेट्टे हें सगळेंच मला फार आवडलें. मोठीं सामर्थ्यवान् आणि डौलदार दिसतात हीं विमानें.

विमानतळावरची गंमतीची पद्धत अशी असते कीं विमानांतील उतारुंच्या सामानाचें तर वजन करतातच, पण खुद्द उतारुंचेंहि वजन करतात ! विमानांत ध्यावयाचा एकंदर बोजा अमुक इतक्या वजनांहून जास्त असतां कामा नये, असा नियम आहे, म्हणून एवढी खबरदारी ध्यावी लागते.

मार्गे मीं विमानांतून प्रवास केला तेव्हां एप्रिल महिना असल्यामुळें आकाश अगदीं निरभ्र होतें, समुद्र स्वच्छ होता. पण या वेळीं आकाशांत ढगांची गर्दी होती व समुद्राचा राग पूर्ण शांत झालेला नसल्यामुळें तो घुश्रांत असल्यासारखा थोडा गुरगुरत होता ! आकाश व समुद्र हीं जणूं काहीं जुळीं भावंडे आहेत. एक शांत असलें कीं दुसरेहि शांत असतें ! वर ढग गर्जू लागले कीं खालीं लाटा गर्जू लागतात आणि वरून पावसाच्या सरी कोसळूं लागल्या कीं खालीं समुद्राचें पाणी किनाऱ्यावर धडाधड धडक्या मारूं लागतें !

आमचें विमान जमीन सोडून जरा वर गेल्याबरोबर आम्हांला छोटे मोठे ढग भेटूं लागले. आणखी जरा वर चढल्यावर तर बुधवार पेटेंतल्या माणसांसारखी ढगांची ही गर्दी झाली ! लांबून वाटतें आपणाला कीं ढग म्हणजे काय नुसती वाफ ! नुसते फुसके गोळे ! पण तसें नाहीं हं ! विमानाला चांगल्या कोपरखळ्या मारीत होते ते, लोटीत—ढकलीत होते, उचलीत होते ! मी आपला खिडकींतून मजा पाहात होतो त्या धटिंगणांची. आमचें विमान आणखी वर गेलें. इतक्या उंचावर कसे त्यांचे हातपाय आमच्यापर्यंत पोचणार ? मग

पांढऱ्या करड्या गलेलठ नि दुलदुलीत लोंकरीच्या मेंढरांचा कळप दिसतोना, तसे ते दिसूं लागले. लगबगीनें सगळे किनाऱ्याकडे निघाले होते ! त्यांची वाट पाहात बसलीं होतीं ना भाताचीं खाचरें, नारळी-पोफळींचीं आगरे ! नद्यानाले नि ओढेव्हाळ !

पण हें समोरून कसलें येतें आहे धूड ? अरे बापरे ! आकाशांतला मस्त हत्तीचा तांडा कीं रानरेड्यांचा कळप ? नाही, हे देखील दगच आहेत. पण खूप प्रचंड दग, पाण्यानें तड्ड फुगलेले, भुरे काळे दग ! त्यांच्या गर्दीतून विमानाला वाट काढली पाहिजे. ही पाह्या वैमानिकानें वेगानें वर सुरकांडी मारली. तरी देखील एक दोन चांगले जबरे तडाखे मिळालेच आम्हांला. दोन-तीन वेळां विमानानें हबके खाल्ले आणि उतारूनीं आपल्या खुर्चीचे हात घट्ट पकडले ! पण दोनच मिनिटांत आम्ही त्यांच्याहिवर गेलों आणि स्वच्छ सूर्यप्रकाशाचा शोत खिडकींतून आंत आला. मग काय मजाच मजा. खालीं समुद्राचे खवले पडलेला पृष्ठभाग, त्याच्यावर दंगल धिंगाणा करीत चाललेले दग आणि त्यांच्याहि वर स्वच्छ उन्हाच्या सोनेरी प्रकाशांतून वेगानें मार्ग कापीत चाललेल्या आमच्या विमानाचा रुपेरी मासा !

ढगांच्या फटींतून मधूनच दूर खोलावर नद्यांचे प्रवाह दिसत, बुद्धिबळाच्या पटासारखीं शेते दिसत, पण क्षण दोन क्षणच. पुन्हा सारे ढगांच्या पडद्याआड अदृश्य होई.

मुंबईहून भावनगर म्हणजे फक्त सवा तासाचा रस्ता ! वर्तमानपत्रे वाचलीं, जरा वेळ दगांची दंगामस्ती पाहिली, इतक्यांत काठेवाडचा किनारा आला नि विमान खाली उतरू लागलें सुद्धां. आठला मुंबई सोडली नि सवा नऊला आम्ही काठेवाडच्या विमानतळावर उतरलों !

जमिनीवरून अस्मानांत ✂✂✂✂✂✂✂✂✂✂✂ ७

आतां परत येतांना मी आगगाडीनें येणार आहे.

तुला कावीळ होणार कीं काय अशी मला शंका वाटत होती. कावीळ आहे असें ठरलें तर डॉक्टर देतील तें औषध ह्यागय न करतां घे, नि लवकर बरी हो. मी पुण्यास येईन तेव्हां तूं बरी झालेली दिसली पाहिजेस, बरं का !

सुमतीची प्रकृति बरी आहे ना ? तिची असेंल्ली सुरू झालेली असणार.

तीर्थरूप आईस व अण्णांस सा. न. चि. मालतीस व मंदास आशीर्वाद.

तुझा

नाना

भावनगर ९-९-४८

२ :

राजधानी दिल्ली

प्रिय शुभा,

२६ तारखेला आम्ही फ्रॉटिअर मेलनें दिल्लीस जाणार होतो, पण त्या दिवशीं तिकिटेंच मिळालीं नाहींत. म्हणून २७ तारखेला निघालों. फ्रॉटिअर मेलला तुफान मेल असेंहि लोक म्हणतात, आणि तिला तें नांव शोभतेंहि. कारण मुंबई ते दिल्लीपर्यंत सुमारे ८५० मैलांचा प्रवास ती २४ तासांत उरकते !

आम्ही फलाटावर आलों तेव्हां गाडी सुटायला चांगला अर्धा तास अवकाश होता. पण डबा हुडकून सामान लावीपर्यंत बराच वेळ गेला. माझ्याबरोबर आलेल्या श्री. भिंग्यांशीं त्यांची नातेवाईक मंडळी कांहीं बोलत होती. इतक्यांत गाडीला एक हिसका बसला आणि आम्हीं ओळखलें कीं इंजिन लागलें.

मला अजूनहि कोळशाचें रेल्वे इंजिन पाहावेसें वाटतें. तूं म्हणशील हा काय लश्नान मुलासारखा छंद ! पण आहे खरा. विजेच्या इंजिनाबद्दल मला आकर्षण नाहीं वाटत, कोळशाच्या इंजिनाबद्दल वाटतें.

वळसे वळणें घेत आणि तोंडानें झुकु-झुकु-झुकु-झुकु, झुकु-झुकु झुकु-झुकु असा आवाज काढीत असें कांहीं गंमतीदार धावत असे कीं कांहीं विचारूं नको. आई म्हणे कीं “ कशासाठीं पोटासाठीं, खंडाळ्याच्या घाटासाठीं । ” असें गाणें गाते आहे आगगाडी. आणि आम्हांला तें खरें वाटे. पण विजेचीं इंजिनें आलीं आणि तें खंडाळ्याच्या घाटांतलें गाणें बंद झालें ! खंडाळ्याच्या घाटांत तीं पूर्वीचीं इंजिनें नसलीं तरी एम्. एस्. एम्. वर अजून बदल झालेला नाही. म्हणून पुणें कोल्हापूरच्या दरम्यान मी जेव्हां जेव्हां आगगाडीनें प्रवास करतो तेव्हां राजेवाडीजवळच्या घाटांतून तुरुतुरु धावत जाणाऱ्या कोळशाच्या इंजिनाकडे खिडकींतून वाकून बघत राहण्याचा मोह मला अजूनहि आवरतां येत नाही !

सारांश, मला आपलें वाफेचें इंजिन आवडतें. आमच्या गाडीला लावलेलें इंजिन कॅनडांतून नुकत्या आणवलेल्या नव्या इंजिनांपैकीं होतें. किती अजस्त पसरलें होतें तें, मीं पावले घालून त्याच्या लांबीचा अंदाज केला तेव्हां तें ७०।७५ फूट भरलें ! त्याच्यावर W. P. अशीं पितळेचीं इंप्रजी अक्षरे बसवलेलीं होती. या अक्षरांचा अर्थ काय म्हणून मीं डायव्हरला विचारलें तर त्याला सांगतां येईना. हें इंजिन ताशीं नव्वद मैल सुद्धां धावूं शकतें म्हणतात. पण आपल्याकडचे रेल्वेचे रस्ते तितके मजबूत नसल्यामुळे ५० मैलांच्या आसपासच वेग ठेवावा लागतो. असलीं इंजिनें आपल्या देशांत केव्हां तयार होतील कोण जाणे ?

सर्व प्रवासभर हवा स्वच्छ होती, थंडी बेताची होती. दुतर्फा शेतांतल्या गव्हाच्या लोंब्या डोलत होत्या. अधून मधून अफूचीं रंगदार

फुलें आमच्याकडे पाहून हंसत होती. आणि जवसाचे वाफे आपले घारे डोळे क्षणभर मिचकावून पळून जात होते. पळसाच्या फुलांच्या गर्द भगव्या कोयव्या सर्व रानभर पसरलेल्या होत्या. आम्ही लहानपणीं पळसाचीं फुलें पाण्यांत उकळून रंगपंचमीसाठीं रंग बनवीत असूं. आतां दुकानांत रंगाच्या आयत्या पुड्या बांधून मिळतात.

दिल्लीला गाडी अगदीं वेळेवर पोचली. मी श्री. शंकरराव देवांच्या घरी उतरलों-होतो. तेथें मामासाहेब देवगिरीकर, भाऊसाहेब हिरे, धोत्रेजी वैगेरे ओळखीची मंडळी भेटली. जेवल्यावर साडेअकरापर्यंत यथेच्छ गप्पा मारल्या नि मग जी दिली ताणून ती पहाटे शंकरराव देवांच्या प्रार्थनेमुळे जाग आली तोंपर्यंत.

त्या वेळीं झुंजुंमुंजुं झालें होतें. शोपतेवेळीं पांघरायला मीं जें कांबळें घेतलें होतें तें तसेंच लपेटलें अंगाभोंवतीं आणि श्री. शंकरराव नि मामासाहेब यांच्याबरोबर निघालों फिरायला. 'न गच्छेत् ब्राह्मणत्रयम्' म्हणजे तीन ब्राह्मणांनीं एकदम जाऊं नये, कांहींतरी अशुभ घडतें अशी पूर्वींची समज आहे. पण आम्ही चांगले दोन-चार मैल हिंडून आलों; बेश गप्पाटप्पा झाल्या; राष्ट्रीय, आंतर-राष्ट्रीय चर्चा झाली, पण कांहींच अशुभ घडलें नाहीं. त्या दिवशीं आम्हां तिघांचें एकदम दर्शन झाल्यामुळे जर दुसऱ्या कोणाचें कांहीं भलेंबुरें झालें असलें तर मात्र नकळे !

श्री. शंकररावांचें बिऱ्हाड नव्या दिल्लीत आहे. नव्या दिल्लीची बांधणी व आंखणी खरोखरच बादशाही थाटाची आहे. रस्ते, पायवाटा (फूटपाथ) इतक्या प्रशस्त आहेत कीं त्यांच्यापुढें आपला जंगली महाराज

रोड खरोखरच रोड म्हणजे हडकुळा वाटतो. बाकी आम्ही पुण्याचे लोकच कल्पनादरिद्री !

शनिवारवाड्याचा दिल्ली-दरवाजा नि तट आपणाला फार प्रचंड वाटतो, नाही ? पण दिल्लीचा लालकिल्ला, आग्र्याचा किल्ला अशा ठिकाणचे दरवाजे नि तट पाहिले कीं अकल गुंग होते. दिल्लीला राष्ट्रपतींच्या प्रासादाकडे जाणारा राजरस्ता एवढा रुंद आहे कीं तो प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय त्याची कल्पना येणार नाही. मधोमध वाहनासाठी रस्ता, त्या रस्त्याच्या दोन्ही अंगांला हिरवळीचे पट्टे, मग पुष्करिणी, त्यानंतर छायावृक्ष, पुढे पायरस्ते नि पुन्हा छायावृक्ष अशी मोठी प्रशस्त मांडणी आहे. नव्या दिल्लीच्या चौकाचौकांत जागा राखून छोटेखानी बगीचे केलेले आढळतात आणि त्यांत नाना रंगांचीं नि नाना ढंगांचीं फुले फुलवलेलीं असतात. जागोजाग फुलांचे ताटवे बहरलेले असल्यामुळे फुले चोरण्याचा विचारहि कोणाच्या मनांत येत नाही. असे छोटेखानी बगीचे पुणे, नाशिक, नगर, सातारा, अशा शहरांदून केले तर तीं शहरे किती सुंदर दिसतील ? पण आम्ही एक इंच जागा दिसली कीं त्यावर पत्र्याचें खोपट उभारूं, निदानपक्षीं आळींतल्या कचऱ्याची पेटी तरी तेथें ठेवूंच ठेवूं !

शंकररावांनीं आपल्या अंगणांत मोठ्या हौसेनें दहा-पांच गुलाबांचीं कलमें लावलीं आहेत. काय सुंदर फुलें आलीं आहेत त्यांवर ! तांबडा गुलाब तर असा रसरशीत तांबडा दिसत होता कीं त्याच्या पाकळ्यांत काळसर लहर मारीत होती. शंकररावांनीं लावलेली स्वीट पीज्, नोळकोल, बटाटे, यांचीं रोपेंहि छान उगवलीं आहेत. जमीन खणणें, वाफे बनविणें, कलमें लावणें, त्यांना पाणी पाजणें आणि शेवटीं

“हे राम” हे शब्द वज्रघातासारखे तिच्या कानावर पडून दुःखानें ती बावरी बनली असेल !

गांधीजींची चिता जेथें रचली त्या राजघाटापासून राजेंद्रबाबूंच्या प्रासादापर्यंतचीं दृश्यें माझ्या डोळ्यांसमोर जेव्हां उभीं राहिलीं तेव्हां मनांत केवढी विलक्षण कालवाकालव झाली माझ्या ! मीं म्हटलें किती विलक्षण नगरी आहे ही ! अमरवेल ज्याप्रमाणें एकीकडे सुकत असते आणि दुसरीकडे पालवत असते, तशी ही दिल्ली एकीकडे अखंड वळत आहे, तर दुसरीकडे अखंड फुटत आहे ! तिच्या डोळ्यांत आसूं आहे तर ओठावर हसूं आहे !

दुसऱ्या दिवशीं मी कोटागृहांत सौ. ताराबाई कुलकर्ण्यांच्याकडे गेलों. त्यांची मुलगी पद्मजा म्हणजे अशी चिमखडी पोर आहे म्हणतेस. मराठी, हिंदी, चुरचुर बोलत होती. पायांत चुस्त पायजमा घालून नि पाठीवर दोन शेपटे सोडून तुरतुर चालत होती ! कोटा-गृहांत पंजाबी आहेत, महाराष्ट्रीय आहेत, नाना प्रांतांतलीं मुलें आहेत. कोणी हरनामसिंग तर कोणी प्रभुदयाळ. कोणी पांडे तर कोणी सिना. कोणी बरुआ तर कोणी मेहता. कोणी गोखले तर कोणी अय्यंगार. सारीं एकाच आवारांत राहतात, एकाच शाळेंत जातात, एकाच हिरवळीवर खेळतात. परस्परांच्या नित्य-सहवासामुळें हीं मुलें द्विभाषी त्रिभाषी बनत आहेत. काकासाहेब गाडगिळांची लहानगी तिलोत्तमा देखील हिंदीतून फाडफाड बोलत असते. आपल्या देशांत फार भेद, अनेक कोंडाळीं, असंख्य डबकीं; आणि प्रत्येकाला आपल्या डबक्याचा भयंकर अभिमान. नवा भारतदेश तयार व्हावयाचा असेल तर हीं डबकीं सोडून एका मोठ्या सागरांत पोहावयाला आपण तयार

३ :

बालवाडीचा माळी

प्रिय शुभा,

उद्यां डिसेंबरची २४ तारीख. उद्यां साने गुरुजींची जन्मतिथि महाराष्ट्रांत ठिकाठिकाणीं साजरी होईल. त्या निमित्तानें साधनेचा खास अंकहि निघणार आहे आणि त्या अंकासाठीं मीं कांहींतरी लिहावें अशी सूचना देणारें वसंतराव बापटांचें पत्रहि आलें आहे. पण मी आहे तुरुंगांत. तेव्हां येथें लेख लिहिला तरी तो त्यांना पोचणार कसा ? मात्र तुरुंगांत असल्यामुळेंच कीं काय गुरुजींची आठवण मला अधिक तीव्रतेनें होत आहे ! १९४५ सालीं गुरुजींचा वाढदिवस आम्हीं नाशिक तुरुंगांत साजरा केला होता. २४ डिसेंबर ही येशूच्या जन्माची तिथि ! त्या तिथीला जन्म घेणारीं माणसें आईच्या अंतःकरणाचींच निपजावीं असा निसर्गसंकेत आहे कीं काय कोण जाणे ?

त्यानंतर आठवड्याभरांतच गुरुजी सुटले. तुरुंगांतून ते मुंबईला जाण्यासाठीं म्हणून स्टेशनवर गेले, पण तेथून नाशिक रोडच्या व नाशिक

माझें हें म्हणणें कोणाला पटत नसेल तर त्यानें एखादा कसबी माळी बागेंत काम करीत असतांना त्याच्या बोटांच्या हालचालींकडे आणि त्याच्या डोळ्यांकडे लक्ष द्यावें. तो झाडांच्या मुळ्या कशा मोकळ्या करतो, झाडांची छाटणी कशी करतो, त्यांना पाणी कसें देतो आणि मग त्याच्या हातचीं झाडे कशीं न्हाऊं माखूं घाळून काजळतिटी केलेल्या मुळासारखीं प्रसन्न दिसूं लागतात, तें बघावें. किंवा एखादा उमदा सतारिया गवसणींतून आपलें हत्यार बाहेर कसें काढतो, त्याच्या तारा तर्फा कशा जुळवून घेतो आणि पडद्यावरून बोटें किती मुलायमपणें फिरवतो हें ध्यानांत घ्यावें. जर सतारीसारखी भोपळ्या लाकडाची वस्तुसुद्धां वादनकाराचा स्पर्श ओळखून सालुंकी-सारखी मंजुळवाणी बोलूं लागते तर मग मुलांचें काय विचारावें ?

मुलें पुढ्यांत असलीं कीं गुरुजींच्या घोग्या आवाजांत निराळीच स्निग्धता उमटत असे. त्यांचे जाड जाड बोटांचे रुंद पंजे जणूं मांजरीच्या तळव्याप्रमाणें मऊ होत आणि एरवीं त्यांची जड वाटणारी मुद्रा आंत निरांजनें तेवूं लागल्यासारखीं एकदम उजळून निघे. आणि मग मुलांना वांटे कीं आपली आई आली ! आपली आई बरें का ? कुसुमची आई किंवा प्रमोदची आई किंवा माधवची आई नव्हे—आपली सर्वांची आई !

मुलांना गुरुजी गोष्ट सांगत आहेत असा त्यांचा एक फोटो आपल्याकडे आहे. यंदा राष्ट्रसेवादलाने जे कॅलेंडर प्रसिद्ध केले आहे, त्यांतहि तो घातलेला आहे. आतां त्या फोटोतील गुरुजींचें हसणें आणि इतर लोकांचें हसणें सारखें वाटतें कीं निराळें तें ठरव. बहुतेक सगळ्या मराठी मासिकांवर अलीकडे जीं स्त्रियांचीं तोंडें रंगवलेलीं असतात त्यांच्या हसण्याची या हसण्याशीं तुलना करून पाहा. म्हणजे

आईकडून भरणपोषण करून ध्यावयाचें, बाळपणीं तिची कूस सोडावयाची नाही, आणि बाल्य सुरून तारुण्य सुरू झालें कीं आईला विसरायचें हाहि मनुष्यस्वभावाचाच एक भाग आहे ! गुरुजींच्या वाङ्मयावर लुब्ध झालेलीं, त्यावर पोसलेलीं तुझ्यासारखीं मुलें त्यांना न विसरोत म्हणजे झालें ! तसें पाहिलें तर केळीला घड पडला कीं केळ सुकायला लागते. लोंगरांतील केळ्यांना पोषण देण्यासाठींच केळीचा जन्म. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांतल्या शेंकडों मुलांमुलींना विचारांचा चारा भरवून गुरुजी गेले. आपण गेल्यावर महाराष्ट्राला आपला विसर पडेल कीं काय याची खंत गुरुजींना कधींच वाटली नसेल. पण प्रसवलेल्या केळीच्या मुलांतून नव्या केळीचा विरडा फुटलेला असला म्हणजे बरें वाटतें, कारण तिची परंपरा टिकते. गुरुजींची मोकळी जागा घेणारी व्यक्ति कोणी वर येतांना नजरेस पडली असती तर हळहळ जरा कमी वाटली असती. गुरुजींप्रमाणें आईची परंपरा चालवणारी एखादी व्यक्ति महाराष्ट्रांत आजसुद्धां हवीच आहे. पण लगेच हाहि विचार मनांत येतो कीं इतर काय वाटेल ती गोष्ट मिळू शकेल, पण दुसरी आई मिळणें किती कठीण ?

पत्र फार लांबलें, नाही ? आतां पुरें करतों. आमचा सकाळचा रोटी-डाळीचा भत्ताहि आला आहे. सगळ्यांची थाळ्या घासण्याची गडबड सुरू झाली आहे. भाकरीच्या आशेनें वरच्या निरभ्र आकाशांत मंडलें काढणाऱ्या घारी खालवर येऊन धिरटया घालीत आहेत आणि लुबळ्या कावळ्यांनीं कुंपणाच्या वाशावर बसून एकच कलकलाट चालवला आहे. तेव्हां पुरेच.

तुझा,

नाना

विसापूर तुरुंग २३-११-५०

४ :

मुलांची हस्तलिखितें

प्रिय शुभा,

आज मी x x x गांवाहून येथें परतलों. गांवाचें नांव मीं मुदामच गाळलें आहे, कारण त्या गांवच्या नांवाचा उल्लेख करण्यांत विशेष स्वारस्य नाहीं. मी तुला आज ज्या गोष्टींबद्दल लिहिणार आहे त्यांचा आणि त्या गांवाचा कांहीं खास संबंध असता तर मीं गांवाच्या नांवाचा उल्लेख केला असता.

सोशालिस्ट पार्टीच्या कामासाठी मी कोठेंहि गेलों तर तेथले सेवादलाचे सैनिक मला बोलावल्यावांचून राहात नाहींत. आणि सेवादल सैनिकांच्या बैठकीला गेलें कीं बहुधा एखादें तरी हस्तलिखित मासिक ते पुढें ठेवतात आणि म्हणतात कीं याच्यावर अभिप्राय द्या ! सेवादलाचेच सैनिक अशीं हस्तलिखित मासिकें चालवतात असें नाहीं, तर अनेक ठिकाणचे विद्यार्थीहि अशीं हस्तलिखित मासिकें चालवतात. तेहि अभिप्राय देण्याविषयीं असाच आग्रह करतात. मला पंचार्थ पडते तीं अशीं कीं. अभिप्राय तरी काय द्यावा. अभिप्राय

देण्यासाठी मासिक आधी चाळावयास तर हवें ना ? पण तें करण्या-
साठी सुद्धा वेळ नसतो. आणि वेळ मिळालाच तर त्यांतलें गचाल
अक्षर, भयंकर शुद्धलेखन आणि ठराविक विषयावरच्या ठराविक
कविता व लेख पाहून मन कंटाळून जातें. परंतु मुलांची भीड तर
मोडवत नाही. मग काहींतरी गोलमोल, त्यांना न बोचेल असा,
त्यांना निरुत्साही न बनवील असा अभिप्राय खरडून मोकळें व्हावें
लागतें. पण काल जेव्हां x x x गांवच्या सैनिकांनी माझ्यासमोर
आपलें हस्तलिखित ठेवलें तेव्हां मीं ठरवलें कीं आपल्या मनांतले
विचार त्यांना या वेळीं बोलून दाखवायचेच. मनांत धाकधुक वाटत
होती कीं यांना माझे विचार कितपत रुचतील कोण जाणे. पण
माझे बोलणें संपल्यावर त्यांच्यापैकीं काहीं जणांनीं मला सांगितलें कीं
आम्हांला तुमचे विचार पटले म्हणून.

तुम्हां मुलांमुलींच्या लेखनाविषयीं माझी मुख्य तक्रार ही आहे कीं
तुमचें अक्षर अगदीं गचाल होत चाललें आहे. लहानपणीं घरचीं
माणसें व शाळेंतले गुरुजी आम्ही वळणदार अक्षर काढावें म्हणून
आमच्याकडून कित्ते गिरवून घेत. अक्षर गिरवितांना मांड्या, मान व
बोटें अवघडल्यासारखीं होत परंतु आमच्या अक्षराला वळण येऊं लागलें
कीं मनाला किती आनंद होई म्हणून सांगूं ? सुंदर अक्षर म्हणजे
लेखनाचा एक अलंकार आहे. सुंदर अक्षर काढण्याची सवय लागली
म्हणजे त्या मुलाच्या किंवा मुलीच्या स्वभावावर सुद्धा परिणाम झाल्या-
वांचून राहात नसावा अशी माझी कल्पना आहे. स्वच्छ, दाणेदार,
मोकळें अक्षर काढण्याची ज्याला सवय लागलेली असेल तो चिपड्या
डोळ्यांचा, शेंबड्या नाकाचा अथवा घामट कपड्यांचा कधीं

त्यांतल्या नवीन पणामुळें मला तें फार आवडलें. जिह्यांतील वनस्पति, माती, दगड, धान्यें, तृणें, वारल्यापासून पांढरपेशापर्यंतच्या मंडळींनीं बनवलेलें कलाकुसरीचे पदार्थ असा मांड मांडलेला होता. त्यामुळें ठाणें जिह्याचें केवढें भव्य दर्शन झालें. एका भाताचेच पांचपन्नास प्रकार ठेवले होते. पंधरावीस प्रकारचीं केळीं होतीं. असें निरीक्षण करण्यास, संग्रह करण्यास तुम्ही शिका. त्यांचीं वर्णनें करा. मग पाहा तुमचीं मासिकें एकदम किती निराळीं दिसूं लागतील तें. नाहीतर “आई” वर अथवा “कोकिले”वर कविता, आमचे मास्तर अथवा घृणेश्वराची सफर असले लेख; किंवा दोन टेकड्यांमागून सूर्य उगवतो आहे अथवा समुद्रावर जहाज चाललें असून किनाऱ्यावर नारळीचें झाड उभें आहे असलीं चित्रें, यांनीं सजलेली ठराविक सांच्याचीं मासिकें डझनावारी आहेतच. त्यांत तुमच्या मासिकाची भर कशाला ? कां उगीच कागदाची, शाईची नि वेळेची नासाडी करावयाची ?

मला वाटतें आपल्या लोकांत अजून खरी जिज्ञासाच निर्माण व्हावयाची आहे. श्री. ठाकरे म्हणून एक मोठे नाणावलेले मराठी लेखक आहेत. त्यांनीं अशी एक आठवण सांगितली आहे कीं बोरघाटांतल्या रेल्वे रस्ता जेव्हां प्रथम बनवला तेव्हां तेथें एक इंग्रज इंजिनियर होता. तो आपल्या महार चपराशाकडून घाटांतल्या सगळ्या वनस्पति आणवी आणि फावल्या वेळांत त्यांचीं चित्रें रेखाटून त्यांच्या- बदलची सगळी माहिती लिहून काढी, त्यांचें वर्गीकरण करी ! आपले अण्णा ज्या कचेरीत होते तेथें कावर्टन म्हणून एक बडा इंग्रज अधिकारी होता. त्याला आपला एक छंद. पक्ष्यांचीं मिळतील तेवढीं अंडी जमवायचीं. पांढरीं, भुरीं, निळसर, कबरी, लांबट, गोल,

कारणानें त्यांच्या व्यवहारांतले हजारों वाक्प्रचार आम्ही गमावून बसलों आहों. कोळी, माळी, साळी, लोहार, सुतार, चांभार, पाथरवट, सोनार, भंडारी, गाबित अशा भिन्न व्यवसायांच्या लोकांच्या तोंडचे शब्द आम्हांला ठाऊकच नसतात आणि असले तरी ते वापरणें आम्ही कमीपणाचे समजतो. त्यामुळें ते हळू हळू लिखित भाषेंतून नष्टच होत आहेत. एकदां माझ्या बोलण्यांत मी “ रापण ” असा शब्द वापरला, तर कोणाला अर्थबोधच होईना. रापण म्हणजे खूप मोठें जाळें हा अर्थच कोणाला ठाऊक नव्हता. मग अर्थबोध कोठून होणार ? अशानें भाषा भरघोस बनण्याच्या ऐवजीं रोडकी बनत जाते.

तुला वाटेल कीं मी हस्तलिखित मासिकांच्या विरुद्ध आहे म्हणून. तसें मात्र मुलींच नाही. कारण हस्तलिखित मासिकें म्हणजे आपल्या छोट्याशा अंगणांत किंवा सज्ज्यांत चार कुंड्या, डबे ठेवून त्यांत मुलांनीं फुलवलेली बाग असें मी समजतो. त्यांत सदाफुली, शेवंतीचीं चार दोनच रोपटीं असतील. पण त्यासाठी मुलांनीं केवढी मेहनत घेतलेली असते ? किती प्रेमानें त्यांची जोपासना केलेली असते ? म्हणून त्या चार रोपट्यांचें मोलहि मला फार मोठें वाटतें. वेल जसा काठीच्या आधारानें मांडवावर चढतो, त्याप्रमाणें हस्तलिखित मासिकांच्या आधारानें मुलांतील चित्रकला, लेखनकला वाढीस लागत असते. त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. तुला लिहिलें याचा उद्देश एवढाच कीं तुम्ही मुलगे मुली जें काहीं अल्पस्वल्प कराल तें नीट करा, चौकसबुद्धि वापरून करा आणि त्यांत निराळेपणा आणण्याचा यत्न ठेवा.

तुझा

नाना

मुंबई, ७ मार्च १९५१

५ :

श्रमश्राद्ध

प्रिय शुभा,

कोल्हापूरहून काल सकाळीं तुमचा निरोप घेऊन निघालों तो तडक मूरलाच आलों. मध्यंतरीं जेवणाच्या निमित्तानें राजापुरास जो कांहीं थोडाफार वेळ मोडला असेल तो असेल. मूरला आमच्या गाड्या ठेचाळत हेंदकळत पोंचल्या, तो मध्यरात्र उलटून गेली होती. ढगाआडून पाझरलेल्या चंद्रम्याच्या प्रकाशानें काळोख उजळून भुरा झालेला होता आणि अणस्कुज्याच्या घाटापासून काजिडर्याच्या घाटापर्यंत पसरलेले डोंगर नि सडे, टेकड्या नि टेबें वाकळी पांघरून शांत झोपीं गेल्यासारखीं दिसत होती. मधूनच एखाद्या ऐनाच्या उंच गेलेल्या झाडांत शेंकडो काजवे चमकत अथवा एखादें वाघुळ किंवा घुबड त्या भुज्या अंधाराच्या दर्यातून आपलीं पंखांचीं वल्हीं मारीत सपकत निघून जात असे. आम्ही विचारांत पडलों कीं या काळ्या जंगलांत सेवादलाचें शिबिर सांपडावें तरी कसें ? गाडीवानांना रस्ता ठाऊक नव्हता आणि आम्ही तर पाहुणेच ! मग चंद्रा किलोस्कर आणि भाई शेटथे विजेच्या घेऊन अंदाजानें शोध घेण्यासाठीं निघाले. पांच मिनिटें गेलीं तरी कसलीच हालचाल

लागते. पण राजापूर ते पाचल रस्ता तर असा आहे कीं प्रवाशाचीं निम्मीं हाडे एका फेरींत मोकळीं व्हावीत. पुढचा पाचलपासून मूरपर्यंतचा रस्ता तर विचारूंच नको. मूर गांवाच्या वर सुमारे एका मैलावर जी खिड आहे तिच्यांतून बैलगाड्या सुखरूप आणणाऱ्या गाडीवानांची तारीफ करावी कीं बैलांची तें समजत नाहीं. खिडीपर्यंत गाडी ओढतांना बैल उरीं फुटतात नाहीं तर पायांत मोडतात. अशा या रस्त्याचा ढाळ जरा हलका करणें, डोंगर तोडून रस्ता जरा रुंद करून घेणें आणि रस्त्यांत आलेल्या धोंडी, झाडांचे ठोंब खणून काढून तो साफ करणें अत्यंत जरूर होतें. पण हें काम करणार कोण ? जिल्हा लोकलबोर्ड करीना आणि गांवकरीहि करीनात. रस्ता मात्र दरवर्षीं पावसानें धुपून जाऊन आणि वाहतुकीमुळें झिजून अधिकाधिक धोक्याचा बनू लागलेला होता.

म्हणून रत्नागिरीच्या सेवापथकानें ठरवलें कीं त्या रस्त्याची दुरुस्ती आपण हातीं घ्यावयाची. हिंदुस्थानासारख्या सात लाख खेड्यांच्या आपल्या या देशांत रस्ते म्हणजे रक्तवाहिन्या होत. मनुष्याच्या रक्तवाहिन्या वाहत्या राहिल्या तरच रक्ताचें अभिसरण होणार; ताज्या रक्ताचा पुरवठा नि शिळ्या रक्ताचें शुद्धीकरण होऊन देहांतील पेशीन् पेशी कार्यक्षम राहणार. त्याचप्रमाणें देशांतले लहानमोठे रस्ते व्यवस्थित वाहाते राहिले तरच दळणवळण व व्यापार उदीम चालणार; नवें ज्ञान व नवीं साधनें फैलावणार. पण रस्ते बांधणें फार खर्चाचें काम असतें. मैलभर रस्ता करावयाचा तर हजारो रुपये खर्च येतो आणि आपला देश तर पडला गरीब. कोठून आणावयाचे हजारो लाखो रुपये ? पण आपल्या-पाशीं द्रव्यबळ नसलें तरी दुसरें एक बळ आपल्यापाशीं आहे ना ? तें म्हणजे मनुष्यबळ. हिंदुस्थानांतील पस्तीस कोटी लोकसंख्येपैकीं दहा

कोटी माणसें सोळा ते पन्नास वर्षांपर्यंतच्या वयाचीं आहेत असें मानूं. शुभा, दहा कोटी माणसांनीं देशासाठीं, समाजासाठीं रोज फक्त तास अर्धा तास जरी काम केलें तरी केवढीं कामें पार पडतील याची कल्पना कर. पैसा तरी माणसें कष्ट करतात तेव्हांच नजरेस पडतो ना ? मग कष्ट करण्याची शक्ति आपल्यापार्शीं जोवर आहे तोवर पैसा नाहीं म्हणून रडत बसणें म्हणजे रामदासांनीं म्हटल्याप्रमाणें “ घरीं कामधेनु पुढे ताक मागे ! ” असा वेडेपणाचा प्रकार नाहीं का होणार ?

पण आपल्या देशांतील हें मनुष्यबळ आज अंधळें होऊन बसलें आहे. रुसून बसलें आहे. कडेला पडून गंजून जात आहे. आपल्या हिंदळ्यास काळभैरवाच्या देवळापर्यंत जी चिरेबंदी वाट बांधलेली आहे ती तूं पाहिलीस ना ? ती गांवकऱ्यांनींच बांधलेली. पण हिंदळ्याचेंच कशाला ? जवळ जवळ प्रत्येक गांवांत तुला पूर्वी बांधलेलीं देवळें, तळीं, रस्ते, घाट दिसून येतील. हीं सगळीं कामें गांवकऱ्यांनीं आपल्या सामुदायिक श्रमांनीं पार पाडलेलीं आहेत. पण गेल्या दीडशें वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या काळांत सामुदायिक श्रमाचा हा कल्पवृक्ष वटून, झडून गेला आहे. तो पुन्हा फुलवला पाहिजे. पण अगोदर त्याचीं मुळें कोणीतरी जरा चाळवलीं पाहिजेत, त्याच्यावर नवीन विचाराचें संजीवन कोणीतरी शिंपलें पाहिजे. हें काम महाराष्ट्रांत साने गुरुजी सेवापथकाच्या युवक-युवती करीत आहेत. पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा इत्यादि प्रांतांत समाजवादी व इतर पक्षांचे लोक करीत आहेत. “ देश कोे लिये एक घंटा ! ” (देशासाठीं एक तास) असा जयघोष करीत ते कालवे खणीत आहेत, तळीं उपशीत आहेत. ताली बांधीत आहेत, रस्ते काढीत आहेत. देशाच्या मनुष्य-बळावर चढलेला गंज खरवडून घासून काढण्यासाठीं ही सारी धडपड चालू आहे.

सात साडेसातच्या सुमाराला मी मूरच्या खिंडीत गेलों. खिंडीशीं पोच-
पर्यंतच्या पाउण मैलाच्या घाटीवर गेल्या पंधरा दिवसांत सेवापथकाच्या
सैनिकांनीं आणि पंचक्रोशींतील गांवकऱ्यांनीं जें काम केलें होतें
त्याची साक्ष जागोजाग आढळत होतीच. डोंगराकडची बाजू दोन
तीन हात खापून काढून सर्व रस्ता रुंद केला होता. डोंगराच्या
उतरणीवर गटारें काढून पावसाचें पाणी परभारें वरच्यावर काढून
लावण्याची व्यवस्था केली होती. जेथें वळण फार मुरडीचें होतें तेथें
तर रस्ता इतका ऐसपैस केलेला होता कीं दोन बैलगाड्या सुखानें
जांव्यात. कवेत न मावतील असे धोंडे निखळून काढून खालच्या
दरडींत कोसळून घातले होते. काम जवळ जवळ संपत आलें होतें.
माथ्यावर ऐन खिंडीत पडलेल्या चाकोऱ्या नि खड्डे भरून काढून दोन्ही
बाजूनें गटारें तयार करण्याचें काम तेवढें उरलें होतें. आज शेवटचा
दिवस. आज संध्याकाळपर्यंत एवढें काम पुरें करावयाचेंच असा
सैनिकांनीं निश्चय केलेला होता.

मुलगे, मुली, शेतकरी, बाप्ये आणि बाया झाडून सारीं कामाला लागलीं होतीं. मुलें मुख्य खणींत होतीं आणि मुली घमेली भरभरून तो मुख्य धोंडे पसरून तयार केलेल्या माचावर पसरीत होत्या. कांहीं जण कुदळी घेऊन दोन्ही कडांचीं गटारें बनवीत होते. ह्या वाव वाव लांबीच्या पहारी पाहिल्यास, ह्या फार जड आहेत. पण कांहीं ठिकाणचा फत्तर असा चिवट आहे कीं ह्या अवजड पहारींचीं टोंकेंहि तो वळवून टाकतो आहे. पण दगड एकदम घाव घेत नसला म्हणून काय झालें ? खण् खण् खण् खण् असे घाव चाळच आहेत. दगड दाद देत नाहीं. एखादा कळपा कपची उडाली तर उडते आहे. पण घावांना खंड नाहीं. हाताला घट्टे पडत आहेत आणि दगडावर घाम ठिबकतो

आहे ! पाहू या माणूस हरतो कीं दगड हरतो तें. शेवटीं एका घावाला पहारीखालीं खणखणणारा फत्तर बद्द वाजला आणि दुसऱ्या घावाला त्याचीं छकलें पडलीं ! रस्त्यांतलें एक टेंगुळ साफ झालें. आतां दुसरें, मग तिसरें, चौथें, पांचवें. हीं टेंगळें साफ झालीं कीं बैलांचीं गेचकें गाडी ओढतांना फाटणार नाहीत, त्यांचे खूर मोडणार नाहीत आणि गाडीचीं चाकें निसटून गाडीचा साटा ढिला होणार नाही.

असें हें काम चाललें आहे. अंगुळ अंगुळ कामाचें हातभर काम होतें आहे आणि हात हात काम करतां करतां एक गांव दुसऱ्या गांवाशीं जोडला जातो आहे. तिकडे खानदेशांतल्या कोचूरपासून बेळगांवच्या काकतीपर्यंत आणि रत्नागिरीच्या मूरपर्यंत दाही जिल्ह्यांत विद्यार्थि-विद्यार्थिनी, शेतकरी आणि कामगार मिळून दोन तीन हजार माणसें सामुदायिक श्रमाचे पाठ गिरवीत आहेत, आणि त्यांच्या श्रमामुळें केवळ नवे रस्ते, नवीं तळींच तयार होत नाहीत तर नवीं मनें तयार होत आहेत ! कारण संध्याकाळीं काम संपलें कीं आजूबाजूच्या खेड्यांत सेवापथकाचीं मंडळीं जातात. गांवकऱ्यांना जमवतात. त्यांना गाणीं म्हणून दाखवतात, जगांतील घडामोडी त्यांना समजावून सांगतात. मुली गांवकरी बायकांना भेटतात. त्यांच्याशीं बोलतात, त्यांना कामाला घेऊन येतात. खेड्यांतलें जिणें किती कष्टाचें आहे, रूढींनीं किती ग्रासलेलें आहे, त्याचें पथकांतील सैनिकांना प्रत्यक्ष ज्ञान होतें. सुशिक्षित जीवनाचा धागा श्रमिक जीवनाशीं जोडून घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

संध्याकाळीं शिबिरामध्ये समारोपाचा समारंभ झाला. त्यासाठीं रत्नागिरीचे कलेक्टर आले होते. शिबिराचे प्रमुख श्री.सावंत यांनीं अहवाल

वाचून किती काम झालें त्याची माहिती दिली तेव्हां समारंभासाठीं आलेल्या गांवकऱ्यांना आश्चर्य वाटलें. आपण पंधरा दिवसांत एवढें काम केलें याची त्यांना कल्पना नव्हती. ती हकीकत ऐकून त्यांच्यांत असा उत्साह संचरला कीं त्यांनीं समारंभ संपल्यावर कलेक्टरकडे एक अर्ज सादर करून अशी मागणी केली कीं पावसाळा उलटल्यावर आम्हां गांवकऱ्यांचा मनसुबा काजिड्याचा घाट फोडण्याचा आहे तरी त्यासाठीं सरकारकडून परवानगी मिळावी ! गांवकरी म्हणाले कीं त्या कामासाठीं पांचशें पासून हजारपर्यंत गडी—माणूस लागलें तरी तें आम्ही उभे करूं !

समारंभ आटोपल्यावर आम्ही जरा इकडे तिकडे करीत होतो तो घाटीकडून जयघोष ऐकू आला. माधव चव्हाण आपले कांहीं सहकारी घेऊन खिडीतच काम करीत राहिला होता. ते समारंभाला हजर राहिले नाहीत. खिडीतलें काम दुपारीं बारा वाजेपर्यंत पुरें झालेलें नव्हतें. त्यामुलें त्यांना चैन पडेना. जेवण आटोपून ते परत गेले. दुशीकडच्या गटारांचें काम त्यांनीं हातावेगळें केलें, रस्त्यावरचा मुख्य नीट पसरला, गटारांच्या कडेच्या धोंडी सारख्या बसविल्या आणि मगच ते परतले. तोंपर्यंत समारंभ संपून गेला होता. शिबिराच्या अंगणांतला झेंडा उतरवून घेण्यांत आला होता आणि सैनिक शिबिराची आवराआवर करूं लागले होते.

आमची राजापुरास परतण्याची वेळ झाली. गाड्या जुंपून तयार होत्या पण मी पार्यांपार्यांच घाटी चढून गेलों. खिंडीशीं पोचल्यावर मी क्षणभर मागे वळून पाहिलें. उजव्या बाजूला अर्ध्या मैलावर शिबिराच्या अंगणांतला पेटोमॅक्स झगझगत होता आणि सेवापथकांतील सैनिकांचा

६ :

पाऊस आला !

प्रिय शुभा,

रत्नागिरी जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांतल्या दौज्याला जेव्हा मी प्रारंभ केला तेव्हा मला हिंदळ्यास जायला मिळेल असे स्वप्नांतसुद्धा वाटलें नव्हतें. कारण दौज्याचा जो मार्ग माझ्या हातीं श्री. दादा शिख-
ज्यांनीं दिला त्यांतून संबंध देवगड तालुकाच बाद केलेला होता. मग हिंदळें येणार कोठून ? पण कणकवलीस देवगडच्या राम खडपकरांचें रागावून लिहिलेलें पत्र मिळालें आणि पत्राच्या मागोमाग रामचे स्नेही श्री. मुंज स्वतःच आपला राग “ सुनवण्यासाठी ” येऊन दाखल झाले. ते म्हणाले, “ देवगड अजिबात वर्ज्य केलं याचा अर्थ काय ? ” त्यांची सुनावणी एवढी जबरदस्त होती कीं ती ऐकल्यावर आमच्या दौज्याचें सुकाणूं देवगडकडे फिरलें ! आणि सर्वानुमते ठरलें कीं दोन दिवस देवगड तालुक्यांत हिंडावयाचें. मिठबावला सभा योजलीच होती. मग पलीकडेच हिंदळ्यास सभा ठेवून मला खूष करण्याची संधि व्यवहारचतुर श्री. मुंज कशी गमावतील ? अशा प्रकारें मी अचानक हिंदळ्याकडे वळलों.

काढीत असतो. लव्हीला मेहनत फार करावी लागते. रोज दुवळां शिंपावे लागते. पाण्याच्या बरोबरीने घाम गाळावा लागतो. तेव्हां कोठे पसापायली दाणे पदरांत पडतात. कोंकणांतल्या शेतकऱ्यांचे जीवन असे अति कष्टाचे असते.

रात्री बहिरीच्या देवळांत सभा ठेवली होती. सभा आटोपेपर्यंत ११-११॥ वाजले. आतां आभाळांत ढगांची जमवाजमव बरीच झाली होती. चंद्र उगीच अधूनमधून डोकावून जात होता. लव्हीमध्ये पाण्याच्या आसऱ्याने बसलेले वेडूक रोरावत होते. ते वर्षासूक्तं म्हणून पावसाला आमंत्रण देत होते कीं काय कोण जाणे ? वारा साफ नाही तरी जवळ जवळ पडलाच होता. नुसते शिजत होते. घरीं आल्यावर आम्ही ठरवले कीं खळ्यांत^१ डाळ्या^२ पसरून तेथेंच ताणून घावयाची. लांबून दबलेल्या आवाजांत मेघगर्जना ऐकूं येत होती. मधूनच बीज लवत होती. आणि खळ्याच्या पेळेवरच्या^३ अनंताचीं तळहाताएवढीं पांढरधुप्प फुले त्या अंधारांतहि उठून दिसत होती.

असा दोन तीनचा सुमार असेल. एकाएकी वारे उठले. टोपलीचे झांकण उघडतांच फडा काढून नाग बाहेर यावा तसा वारा फुत्कारत बाहेर पडला आणि बेगुमान वाहूं लागला. माडा-पोफळींना कळेना कीं आपले माथे कोणत्या दिशेला झुकवावे. आंब्यांच्या फांद्या करकरूं लागल्या आणि अजूनहि कोठे कोठे चिटकून राहिलेली गेल्या हंगामांतलीं वठलेलीं पाने आंब्याफणसावरून खळाखळ गळूं लागलीं. वर मेघांची प्रचंड दंगल सुरू झाली आणि अंमळशानें ताशाच्या चाम-च्यावर काठी तडतडावी तसे पावसाचे टपोरे थेंब पानांवर, कौलांवर व जमिनीवर तडतडूं लागले. धरित्रीच्या पोटांत जणूं या क्षणाचीच वाट

पाहात जे जे सुगंध दडले होते ते उचंबळून वर आले आणि त्या सुगंधांनी नाकपुड्या भरून जातांच गोठ्यांतील गुरे आनंदून जाऊन “हम्बे” करून ओरडू लागली, दाव्याला ओढ घेऊं लागली, हुंकारू लागली. जणू तीं म्हणत होती “आला ! पाऊस आला !” काकू उठली आणि खळ्यामध्ये आधीच तयार करून ठेवलेल्या आळ्यांतल्या राबाला तिने आग घातली. वारा सोसावत होता, वरून पाऊस कोसळत होता आणि खाली राबाच्या पुरुष पुरुष उंचीच्या ज्वाळा लवथवत होत्या. त्यांतून उडणारी किटाळें वाऱ्याच्या झोताबरोबर लांबवर वेडीं-वाकडीं जाऊन विज्ञत होती. ज्वाळांच्या उजेडाने अंगणाभोंवतालीं काळोखांत उभ्या असलेल्या झाडापेडांचीं पाने क्षण दोन क्षण उजळून निघत होती आणि राबांतले गवत तडतडत होते. पुढे याच पाण्यांतून, याच धर्गीतून आणि याच मार्तीतून काकीच्या काकडीचा नाहीतर पडवळाचा वेल मांडवावर चढेल आणि त्यावर अमृतासारखी गोड फळे बाजतील !

तांबडें फुटेपर्यंत पावसाच्या सरी येतच राहिल्या. पण शहाणा पाहुणा एका रात्रीहून जसा अधिक मुक्काम करीत नाही त्याप्रमाणें सकाळीं आम्ही उठून पाहतों तों आकाशांतले सारे पाहुणे निघून गेलेले. मी मागील दाराच्या पायरीच्या कलमाखादून विहिरीवर गेलों आणि न्हाऊन स्वच्छ झालेल्या सभोंवारच्या सृष्टीकडे पोट भरेतोंवर पाहिलें. किती प्रसन्न दिसत होती ती ! सौम्य, सस्मित आणि शीतळ असें तिचें तें रूप पाहून, शुभा, माझे मन कसें बहरून आलें ! एका रात्रीत केवढा पालट घडून आला होता ?

मी खालीं भिवाच्या लव्हीकडे गेलों. आज शिंपणें बंद होतें. पावसांत भिजलेलीं लव्हीचीं कणसें ठोसर दिसत होती. वाऱ्याच्या सपकाऱ्यानें कांहीं ठिकाणची लव्ही आडवी झाली होती. दोन कुणगे सोडून पर्लीकडच्या कुणग्यांत उभा असलेला लखूचा पाडा नाक फेंदारून हवेंतला सुगंध शोषून घेत होता, खुरांनीं जमीन उकरीत होता, आणि आपल्या टीचभर लांबीच्या अणकुचीदार शिंगांनीं कुणग्याची मेर ढांसळून पाडीत होता. वासरूं गाईला लुचतांना तिच्या कासेला जशा दोसऱ्या देतें, त्याप्रमाणें तो जणू कांहीं धस्त्रीला ढोशीत होता आणि म्हणत होता, “ तुझ्या वासाच्या एवढ्याशा घोटानें माझी तृप्ति होणार नाही. मला आणखी दे, आणखी दे ! ” त्याचा हा अवखळपणा पाहून शेजारच्या कुणग्यांत जोत धरलेला भिवा लटक्या रागानें त्याच्यावर डाफरत होता. “ फटकी इली त्येच्यार ! माजलो कित्याक तो, ऊं ! ” (पटकी झाली त्याला, माजला कंशानें तो, अँ !)

भिवा जोत हाकीत होता. पावसानें नरम झालेल्या जमिनींत नांगराचा फाळ सहज घुसत होता आणि मऊ काळसर माती वर येत होती. सकाळच्या थंड वेळीं बैल दुरूपानें चालत होते. अर्ध्या तासांत कुणगा नांगरून झाला. मग सुपांतलें भात मुठींत घेऊन भिवानें पेरणी केली. तरव्याची पेरणी दाट करावी लागते. पेरणी झाल्यावर भिवानें पुन्हा नांगर फिरविला. बी मातींत नीट मिसळल्याची खात्री झाल्यावर पुढच्या कुणग्यांत नांगरणी सुरू झाली. भिवानें वाफसा साधला आहे. वाफसा साधून पेरणी केली कीं रोप जोमदार निपजतें. भाजून काढलेल्या जमिनींतून पहिल्या पावसाच्या सरीसरशीं ज्या वाफा बाहेर

प्रिय शुभा,

जेव्हां जेव्हां प्रवासाच्या निमित्तानें देशांत निरनिराळ्या ठिकाणीं जाण्याचा मला योग येतो तेव्हां तेव्हां आपल्या या प्राचीन देशाचा विस्तार आणि त्यांत वस्ति करून राहिलेल्या नाना मनुष्यसमाजांचें दर्शन घडून माझें मन विस्मित होऊन जातें. किती प्रकारचे चेहरे, किती प्रकारचे पेहराव, किती प्रकारचे रीतिरिवाज ! वाटतें कीं हिन्दु-स्थानाला रवीन्द्रनाथ टागोरांनीं ' मानवेर सागर ' म्हणजे ' मानवांचा सागर ' म्हटलें आहे तें किती यथार्थ आहे ! सागरामध्यें जसे नाना रंगांचे, नाना रुचींचे, नाना स्थळींचे जलप्रवाह एकवटतात, तसे आपल्या या भारतांत नाना मानवप्रवाह एकत्र आलेले आहेत. कोणी इजिप्तमधून समुद्र ओलांडून इकडे आले, तर कोणी आले काँकेशसच्या व समरकंदच्या बाजूनें खैबर खिडीतून. कोणी मानस सरोवरापलीकडच्या जगाच्या आढ्यावरून खालीं भारतांत उतरले, तर कोणी मणिपुरासभोंवतींचीं निबिड अरण्ये पार करून आले. कोठें शालि-

देखरेख ठेवण्यासाठी मोठी माणसें आळीपाळीने नेमलेलीं असतात. त्या झोपडीमध्येच ढोल वगैरे खेळाचें व शिकारीचें सामान ठेवलेलें असतें. तेथें रोज रात्री शेकोटीपाशीं जमलेल्या मुलांना मोठीं माणसें आपल्या देवादिकांचीं, सणावारांची, चालीरीतींची माहिती करून देतात. त्यांना लोकगीतें शिकवितात आणि मुख्य म्हणजे धुमकुडियाच्या लगत असलेल्या पटांगणांत मुलांमुलींना नाचाचें शिक्षण देण्यांत येतें. या पटांगणाला ‘ आखाडा ’ असें म्हणतात. धुमकुडिया आणि आखाडा हीं दोन स्थानें म्हणजे या जमातीच्या जीवनांतील शिक्षणाचीं आणि आनंदाचीं केंद्रेच होत. तीं पाहण्याचा दुर्मिळ योग श्रीयुत उराँवांच्या निमंत्रणामुळें आम्हांला लाभणार होता. मग आम्ही तो कसा चुकवूं ? म्हणून त्या दिवशीं मोठ्या उत्सुकतेनें आम्ही निघालों.

आम्ही मांडरगांवच्या वेशीवर गेलों आणि तेथपासूनच आम्हांला आदिवासींच्या भावमधुर संस्कृतीचा प्रत्यय येऊ लागला. वेशीवर आमचें स्वागत करण्यांत आलें. स्त्रियांनीं आमच्या पायांवर पाणी ओतलें, गळ्यांत फुलांचे हार घातले, आणि प्रत्येकाच्या कानावर एक एक फूल खोंवलें. अग्रभागीं ढोल वाजत आहेत, तरुण लोक नाचत गात आहेत अशा थाटांत आखाड्यापर्यंत आमची मिरवणूक काढण्यांत आली. तेथें गांवकरी लोकांनींच तयार केलेल्या चटया सभोंवार टाकून आमची बसण्याची सोय केली होती. आम्ही बसतों न बसतों तों नाचाला सुरुवात झाली सुद्धा.

शुभा, तो नाच मीं कधीं विसणार नाहीं. खरें लोकनृत्य आम्हीं त्या दिवशीं पाहिलें. वर आभाळ भरून आलें होतें, अधूनमधून पावसाची सर येऊन नर्तकांना आणि प्रेक्षकांना भिजवून जात होती

८ :

प्रवासांतील नेत्रोत्सव

प्रिय शुभा,

कसालमधील एका दुकानाच्या पडवींतल्या बाकड्यावर बसून मी
हें पत्र लिहीत आहे. मला सायंकाळीं कणकवलीला पोंचावयास
हवें. पण मालवणाहून कणकवलीला जाणारी मोटार वेळेवर आली तरी
तासाच्या आधीं ती येथें येण्याचा संभव नाही. कामाच्या दृष्टीनें
आजचा संबंध दिवस जवळ जगळ फुकट गेल्यामुळे गेले दीड दोन
माहिने सतत प्रवासापायीं शिणलेल्या माझ्या शरीराला आणि मनाला
अधिकच शिणल्यासारखें वाटत आहे. आजूबाजूला माझ्या ओळखीचे
कोणी नाही. तेथून दोन तीन मैलांवर असलेल्या सुकळवाडच्या
बाजारासाठीं गेलेलीं बायकामाणसें आतां एक एक दोन दोन अशीं
परतत आहेत. संध्याकाळचें कललेलें ऊन आतां कसें विसविशीत
आणि निःसत्त्व दिसतें आहे. रस्त्यावरची, हॉटेलांतली आणि दुकानां-
तली रहदारी विरळ होत चालली आहे. विड्या बांधण्यासाठीं सकाळीं
खरेदी करून उन्हांत ठेवलेले कुड्यांच्या पानांचे पुडे दुकानदार आतां

नीट डाळून^१ ठेवीत आहेत आणि नुकत्याच सावंतवाडीकडे गेलेल्या बसनें उडवलेली तांबडी धूळ हळू हळू खाली बसत चालली आहे.

प्रवासाचा मला केव्हां केव्हां मनस्वी कंटाळा येतो. त्यापैकीच ही आतांची वेळ आहे. गेल्या दोन तीन महिन्यांतलें माझें घरीं येणें पट् पट् सावलीच्या खेळांतल्याप्रमाणें झालेलें होतें. कोठून तरी घाईघाईनें यावयाचें, जरा घरांत डोकावायचें, प्रवासांत मळलेले कपडे भट्टीसाठीं काढून ठेवायचे, धुतलेले कपडे पिशवींत कोंबायचे कीं पुन्हा जाऊन बसला टांग्यांत. ‘तुझं हें फिरणं पाहून बघणाराला वीट येतो, पण तुला कसा बाबा कंटाळा येत नाही, देव जाणे?’ असें आई तर उघडच बोलून दाखवते. सुमतीला आणि तुलासुद्धा मनांतून असाच शेरा मारावयाचा असावा, पण संकोचामुळें तुम्ही तो बोलून दाखवीत नसाल इतकेंच.

मला कंटाळा येत नाहीं असें का तुम्हांला वाटतें? मलासुद्धा वाटतं कीं काय हें आयुष्य! सारखी आपली धांदल आणि धावपळ. कृष्णपक्षाच्या काळोख्या रात्री सुरू झाल्या आणि चंद्रकळेवरच्या खडीप्रमाणें ठसठशीत आणि चमकदार दिसणारीं ग्रहनक्षत्रें दिसूं लागलीं म्हणजे मनांत येतें कीं त्यांची तुला ओळख करून द्यावी. शुक्लपक्षांतील चांदणें पाहिलें कीं आपल्या सज्जांतील बचक्याएवढाले कुंदाचे गेंद आठवतात आणि वाटतें कीं तुला जवळ बसवून

‘या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना।’

या सरस्वतीस्तवनाचा अर्थ तुला समजावून सांगावा. संध्या-काळच्या सोन्यामध्ये दय्याखोरीं न्हाऊन निघालीं म्हणजे इच्छा होते कीं

१. डाळणें = एकावर एक नीट रचणें.

गच्चीवर जावें आणि पर्वतीचे कळस मावळत्या सूर्यकिरणांत चमकत असल्याचें आणि वरच्या निळ्या आकाशांतल्या तुरळक ढगांवर गुलाबी डूब पसरल्याचें जें चित्र रंगवायला तूं इतके दिवस सांगत आहेस तें रेखाटण्यास सुरुवात करावी. पुण्याकडचीं वर्तमानपत्रें चाळलीं आणि पुण्यास शेक्सपियरच्या नाटकांचे प्रयोग सुरू असल्याची जाहिरात वाचली कीं मनांत विचार येतो कीं असेंच तडक पुण्यास जावें आणि तुझ्या व सुमतीच्या समवेत त्या महान् नाटककाराच्या एकातरी नाट्यकृतीचा आनंद लुटावा. पण हें जमावें कसें ? मग ही धावपळ कोण करील ? आणि ही न करून चालणार आहे का ?

तथापि प्रवासांत एकसारखें दगदगीचें नि गडबडीचें वाळवंटच तुडवीत जावयाचें असतें अशी जर तूं आपली समजूत करून घेतलीस तर तें मात्र चुकीचें होईल. या वाळवंटांत सौजन्याचे व आतिथ्याचे असे कांहीं सुवर्णकण जागजागीं आढळून येतात कीं माणसाचा ऊर कृतज्ञतेनें भरून येतो; असे कांहीं वाचनकशी निष्ठेचे कार्यकर्ते भेटतात कीं त्यांच्याकडे पाहून किरकोळ अडचणींविषयीं कुरकुर करणाऱ्या आपल्या मनाची आपणासच लाज वाटूं लागते; आणि अधून मधून अशीं कांहीं निसर्गदृश्यें नजरेसमोर उभीं ठाकतात कीं त्यांच्या दर्शनाबरोबर सारा शीण दूर होतो आणि त्यांचा ठसा स्मृतिपटावर उमटतो तो कायमचा.

माझ्या प्रवासांतला एक प्रसंग आठवला. त्या दिवशी सकाळीं नंदुरबारहून आम्ही तळोद्याला निघालों होतो. आमची मोटार गचके खात, आचके देत चालली होती. आदल्या रात्रीं नंदुरबारच्या मित्रांनीं आमच्यावर रागावून आधीं ठरलेल्या दोन्ही सभा न घेतल्यामुळें मीहि

की शेक्सपिअरच्या याच अर्थाच्या पुढील ओळी तुझ्या बहुधा वाचनांत येतील.

What is in a name ?
That which we call a rose,
By any other name shall smell as sweet.

शेक्सपिअर प्रश्न करीत आहे कीं नांवांत काय एवढें ठेवलेलें आहे ? ज्याला आपण गुलाब म्हणतो त्याला दुसरें एखादें नांव ठेवले तरी त्याचा सुगंध काहीं कमी कां होणार आहे ? प्रश्न वरकरणीं ठीक वाटतो. पण सुंदर गुणांना सुंदर रूपाची, सुंदर वेषाची, आणि तशीच सुंदर नांवाची जर जोड मिळाली तर ते गुण अधिक उठून नाहीं कां दिसत ? समोर तापीचा विमल व समृद्ध प्रवाह, दोन्ही तीरांवर विस्तीर्ण वाळवंटें, किनाऱ्यावरच्या कातळावर बद्रीनाथाचें देऊळ, आणि चिरेबंदी वाडे असलेल्या या गांवाचें नांव जर वाळुंज अथवा परतुड असें काहीं तरी असतें तर काय झालें असतें ? “ आहे, स्थळ रम्य आहे ” इतकें म्हणून आपण पुढें सरलों असतो. पण गांवाचें नांव “ प्रकाश ” आहे हें ऐकल्यावर गुण आणि नांव यांची अशी काहीं बेमातृम जुळणी झाली कीं तो सारा देखावा माझ्या आठवणींत कोरला गेला !

नांवाचीच गोष्ट निघाली म्हणून मी पुन्हा एकवार निक्षून सांगतो कीं नांवांत कांहीं अर्थ नाही ही गोष्ट मला मान्य नाही. कारण नांवामुळे मनांत भाव निर्माण होतात. कांहीं नांवें भारदस्त वाटतात, वजनदार वाटतात. प्रभानवल्ली, विशाखापट्टण, ओंकारमांघाता ही गांवांचीं नांवें मनांत उच्चारून पाहा बरे. तीं कशीं प्रतिष्ठित वाटतात, नाही ?

तशींच अलकनंदा, हिरण्यकेशी ही नद्यांचीं नांवे ऐकलीं म्हणजे भरजरी शाल नेसून नाकांत लफ्फेदार नथ घातलेली घवघवीत शरीराची एखादी सुवासिनी समोर उभी राहिल्यासारखें वाटतें कीं नाहीं, सांग !

प्रकाशं हें नांव तसें प्रौढ नाहीं. सगळींच नांवे प्रौढ कशीं असतील ? पण एखादें चिमुकलें, चुणचुणीत नीटस मूल असावें तसें तें आहे. कोंकणांत एक गांव आहे त्याचें नांव ' श्रावण. ' कर्जत-वरून जी नदी जाते तिचें नांव आहे ' उल्हास. ' मालवणपार्शी एक ओढा आहे त्याला म्हणतात ' आनंदवहाळ ! ' हीं नांवे ऐकल्याबरोबर मन कसें उल्लसित होतें ! एकादें गोजिरवाणें मूल अंगाला येऊन बिलगावें तसें वाटतें. कांहीं नांवे अशीं असतात कीं त्यांच्या-भोंवतीं एक प्रकारचें गूढरम्य वातावरण पसरलेलें असतें. राधानगरीदून कोल्हापूरकडे येऊं लागलें कीं मध्येच घाटांत एक गांव लागतें त्याचें नांव ' वाकीघोल. ' मला हें नांव मोठें गूढरम्य वाटतें. लांजे महलां-तील कातळकडा व पश्चिमखानदेशमधलें तोरणमाळ या नांवांत सुद्धां कशा गूढ छटा उमटलेल्या आहेत पाहा.

असो. नांवांचें हें पुराण बरेंच लांबलें. माझा मुद्दा एवढाच होता कीं वस्तूंच्या अथवा स्थळांच्या अंगचे गुण अधिक ठळक किंवा मंद करण्याची शक्ति नांवामध्ये खासच आहे. नांवाचें महत्त्व क्षुद्र समजून चालणार नाहीं. जे आईबाप आपल्या मुलांचीं नांवे फेगडू, धोंडू, तोताराम, ठकू, ठमा अशीं ठेवतात त्यांच्या मनोवृत्तीची कल्पनाच मला करतां येत नाहीं.

प्रकाशं हें नांव आणि गांव जसें माझ्या मनावर ठसलें तशींच या दौऱ्यामधलीं आणखीहि कांहीं स्थळे माझ्या स्मरणवर्तीत कायमचीं

प्रविष्ट ज्ञालीं. त्यांपैकीं दोन स्थळें तर अशीं आहेत कीं जीं पुन्हा पुन्हा पाहवींत, इतरांना नेऊन दाखवावींत आणि आपल्या आनंदांत आपल्या इष्ट—मित्रांनाहि सहभागी करून घ्यावें अशी इच्छा मनाला होते.

एकदा रत्नागिरीची खाडी—साखरतरी—ओलांडून आम्ही काळवा-
देवीला रात्रीच्या सभेसाठी जात होतो. सुमारे दहाची वेळ होती. रात्र
अंधारी होती. वर आभाळांत असंख्य तारे पारिजातकाच्या फुलांसारखे
फुलले होते. खालच्या पुळणीचा (वाळू) मऊ निसटता स्पर्श पायांना
होत होता. भरतीची वेळ होती. लाटांमागून लाटा उठत होत्या,
एकमेकींवर लोळत होत्या, फेंसाळत होत्या, किनाऱ्यावर येऊन फुटत
होत्या, आणि हसत हसत परत जात होत्या. मी लाटांकडे पाहिले
आणि शुभा, मी स्तिमित होऊन गेलों. फेंसाळणारा समुद्र मी कांहीं
पहिल्यांदाच पाहात नव्हतो. आतांपर्यंत भरतीच्या लाटा मी शेंकडों
वेळां पाहिलेल्या आहेत. पण गडद काळोख्या रात्री लाटा किनाऱ्यावर
येतांना इतक्या विलक्षण तेजानें चमकतात हें मात्र माझ्या प्रथमच
लक्षांत येत होतें. एकामागून एक अशा येणाऱ्या त्या लाटा मस्तकीं
जणूं हिऱ्यामोत्यांच्या बिंद्या घालून येत आहेत आणि किनाऱ्यावर
रत्नांचा चूर उधळून माघाऱ्या जात आहेत असें मला वाटलें. तो गडद
अंधार, उंडलीच्या फुलांच्या वासानें भरलेलें तें वातावरण, नक्षत्रांची
पखरण पडलेलें तें आकाशांगण आणि रत्नचिंत कमरपट्ट्यासारखी
झळाळणारी व झणकारणारी ती वेळा ! वेडावून टाकणारे होतें तें

पण या ठिकाणची खरी मजा आहे ती टेकडीच्या पायथ्याशी असलेल्या हत्तीच्या अंगासारख्या अजस्र शिळांशी लाटांची जी दंगामस्ती अहोरात्र चालू असते ती पाहण्यांत. अवखळपणा पाहायचा असेल तर तो येथें पाहावा. मस्ती पाहावयाची असेल तर येथें यावें, आणि अचलपणा पाहावयाचा असेल तरीहि येथेंच यावें. आज शेंकडों वरें हे स्थितप्रज्ञ पाषाण जसेच्या तसे उभे आहेत आणि या लाटा त्यांच्यावर धावून येत आहेत, त्यांच्या भोंवतीं गिरागिरत नाचत आहेत, त्यांना धडका देत आहे, त्यांना बिलगत आहेत, त्यांना कुरवाळीत आहेत, त्यांना तुडवीत आहेत, त्यांच्यावर गरजत आहेत, त्यांच्या कानाशीं गुणगुणत आहेत. असा खेळ अहोरात्र चाललेला असतो. पाहणाराचे डोळे शिणतात पण त्या लाटा शिणत नाहीत; हे पाषाण शिणत नाहीत. हें अखंड चाललेलें तांडवनृत्य पाहून दृष्टि दमली कीं पाठमोरे पाहावें, म्हणजे सोज्जळ शांत बंदर, त्यांत नांगर टाकून उभ्या असलेल्या फतेमाऱ्या,^१ आणि त्यांच्या मधून सुरकांड्या मारीत लहान मुलासारख्या बागडणाऱ्या होड्या. परीकडे पांदरी शुभ्र पुळण, माडांचीं मोर्चेलें आणि वेंगुल्यांतील घरे, वाड्या दृष्टीस पडतील. चिमुकलें बंदर आणि अपार सागर, प्रक्षुब्ध लाटा आणि निश्चल पाषाण, हंसासारखे पंख पसरून मंदगतीनें चाललेलीं गलबतें आणि मासोळ्याप्रमाणें सुरसुरणाऱ्या होड्या यांचें एकदम दर्शन घडवणारा हा पांथाराम एकदां समक्ष येऊन तूं पाहाच.

शुभा, पत्र कोठें सुरू केलें आणि कोठें संपवले ! आतां मात्र
आणखी लिहीत नाही. नाही तर वेंगुल्याच्या बंदरांनून निघालेले

१. फतेमारी - मोठें मालवाहू गलबत.

आमचें हें तारूं पृथ्वीपर्यटनालाच निघायचें एखाद वेळीं ! म्हणून पुरें करतों. पत्राचें तात्पर्य तुझ्या लक्षांत आलेंच असेल. प्रवास हा गाभुळ-लेल्या चिंचेसारखा आहे. दांत आंबतात पण बोटुक हातांतून फेकून घ्यावेसें वाटत नाहीं !

तुझा

नाना

कसाल, १५-१२-५१

९ :

हिरवे सोयरे

प्रिय शुभा,

तुझे २५।१ चें पुण्याहून पाठविलेलें पत्र मिळालें. तुशी परीक्षा आतां आलीच कीं! अभ्यासाचें अगदीं अजीर्ण व्हायला आलें असेलें, खरें ना ? तूं लिहिलेंच आहेस कीं “ संध्याकाळीं पुस्तक उघडवत नाहीं नि दुसरें काय करावं तेंहि सुचत नाहीं. ” मला वाटतें कीं परीक्षेच्या जरा आधी सगळ्याच विद्यार्थ्यांची मनःस्थिति अशी बेचैन होत असावी. त्या वेळीं अभ्यास करायचा म्हणजे वाचलेलेंच पुन्हा वाचायचें आणि समजलेलें पुन्हा समजून घ्यावयाचें असा अभ्यासाचा अर्थ होऊन बसतो. त्यामुळें शेवटीं शेवटीं त्याचा इतका कंटाळा येतो कीं पुस्तकें नजरेसमोर नकोतशीं वाटूं लागतात. वाटतें कीं पास किंवा नापास, जें कांहीं व्हायचें असेल तें होवो, पण परीक्षा संपून हीं पुस्तकें एकदांचीं कपाटांत जाऊन बसूं देत ! शुभा, मला आठवतें कीं परीक्षेंतल्या एकेका विषयाची प्रश्नपत्रिका लिहून घरीं आल्याबरोबर जें पहिलें काम मी करी तें म्हणजे त्या विषयाचीं सगळीं पुस्तकें आणि

संगीताला तर समर्थानीं ' धन्य ते गायनी कळा ' असें शिफारसपत्र तीनशें वर्षांपूर्वीच देऊन ठेवलेलें आहे. तेव्हां संगीताच्या स्वरलहरी कानावरून जाऊं लागल्या कीं त्या आपल्या मनाचा शिणवटा धुवून नेतील यांत शंका नाही. किंवा संध्याकाळच्या शांत वेळीं अंग थरकवीत पुढें वाहणाऱ्या नदीच्या प्रवाहांत आपण पाय सोडून बसलों आणि पाण्यांतल्या मासोळ्या आपल्या पायांच्या बोटांना मऊ मऊ चावे घेऊं लागल्या कीं मनाला भोंवतालच्या जगाचा विसर पडतो हें कोण नाकवूल करील ? पण हे सर्व उपाय आपापल्यापरी जरी चांगले तरी त्यांत आपली भूमिका एका प्रकारें बध्याचीच असते. फोटोची कांच जशी स्वतः स्वस्थ राहून बाह्य दृश्यांचे ठसे स्वतःवर उमटूं देते तशीच कांहींशी ही भूमिका झाली. पण बागकामाचें कसें आहे पाहा. त्यांत आपल्याला बध्याची भूमिका मुळींच घ्यावी लागत नाही. तेथें मन कर्तेपणानें वावरूं शकतें. बागकाम करतांना हातांतल्या खुरप्याप्रमाणेंच आपलें मन सतत क्रियाशील राहतें आणि तण व माती खुरपतांना स्वतः खुरपें जसें अधिक टोकदार आणि धारदार बनत जातें तसें आपलें मनहि बागकाम करतां करतां अधिक टोकदार आणि धारदार बनतें. थोडक्यांत म्हणजे मनाचा कंटाळा घालविण्यासाठीं कोणत्या प्रकारची उपाययोजना करावी, सक्रिय आनंदाची कीं तटस्थ आनंदाची असा हा प्रश्न आहे. आणि मला जर माझें मत विचारशील तर मी सक्रिय आनंदाची भूमिका केव्हांहि अधिक पसंत करीन.

पण बागकाम करावें असें मीं म्हटल्याबरोबर तुझ्याकडून काय
 आक्षेप येईल याची मला बरोबर कल्पना आहे ! तूं म्हणणार कीं

“ बागकाम करावं म्हणायला काय जातं ? पण बाग आणायची कुठून ? ” परंतु या तुझ्या अडचणीत कांहीं राम नाही; कारण बागकामासाठी कांहीं मुंबईच्या मलबार हिलवरील झुलत्या उद्यानासारखी (हॅगिंग गार्डन) अथवा संभाजी उद्यानासारखी पांच दहा एकर जागा नको. दहा फूट लांब आणि दहा फूट रुंदीचा जमिनीचा तुकडा पुरेल. किंवा पांच दहा कुंड्या किंवा डबे—हो डबे !—सुद्धा बस होतील. एका कुंडीत गुलाब, एका कुंडीत निशिंगंध, एका कुंडीत मोतिया, एका कुंडीत व्हायोलेट^१ अशीं चार पांच प्रकारचीं कलमें लावून तीं वाढविणें म्हणजे पांच लहान मुलांची निगा राखण्याइतकें कठिण काम आहे. पण तितकेंच तें आनंददायीहि आहे !

मी लहान होतों तेव्हां आमचें ब्रिन्हाड शनिवार पेठेंत असे. तेथें फऱ्यावर रॉकेलच्या तोंड कापलेल्या डब्यांत मीं एक मोगरीचें कलम कोठून तरी मिळवून लावलों होतें. हातभर उंचीच्या त्या रोपट्यावर पहिली कळी मोहरली तेव्हांपासून ती फुलेपर्यंत मी रोज दहादां त्या कुंडीपार्शीं जाऊन येई. मुगाच्या दाण्याएवढी आणि पोपटी रंगाची ती कळी वाढतां वाढतां टपोर वाटोळी झाली; तक्तकीत पांढरी दिसूं लागली; उत्कट आतुर भासूं लागली. आई म्हणाली, ‘ आज ती फुलणार हो बहुतकरून. ’ संध्याकाळीं सहाच्या सुमाराला कळीच्या मुंडीतली एक पाकळी जरा बाजूला झाली. अमळशानें दुसरी पाकळी, मग तिसरी. सुगंधी पेटीचा एक एक खणच जणूं उघडत चालला होता. मी कुंडीशेजारीं बसून राहिलों. निरुपाय म्हणून जेवायला

१ व्हायोलेट = निलया रंगाचें, सुगंधी विलायती फूल.

खाली जाऊन वर परत येतो तेवढ्यांत तो चमत्कार पूर्ण झाला होता. कळीचीं सारीं दलें साफ उघडलीं होतीं. मोगरी फुलली होती! रात्रीच्या अंधारांत पांढरें शुभ्र आणि घसघशांत दिसणारें तें फूल पाहिल्यावर आणि त्याचा मनाला वेडावून टाकणारा वास घेतल्यावर मला जें कांहीं वाटलें त्याचें वर्णन मी कसें करूं? मीं लावलेल्या झाडाचें तें फूल म्हणून माझ्या आनंदांत अभिमानाची साखर पडली होती ती वेगळीच.

मोगज्याप्रमाणेच निशिंगंधाचें झाडहि लावायला सोपें. शिवाय तें दिसायलासुद्धां सुंदर. रोप पूर्ण वाढून त्याच्या दांड्यावर एका पाठो-पाठ फुलें फुटूं लागलीं कीं रोज रात्रीं नवा आनंद घ्यावा. आणि निशिंगंधाचें फूल असतें तरी किती डौलदार ! हिरव्यागार छडीवर हारीनें टोकापर्यंत लागत गेलेलीं त्याचीं फुलें पाहिलीं म्हणजे निशि-गंधाला गुल-छडी असें दुसरे नांव कां पडलें आहे तें सहज लक्षांत येतें. पण मोगरा काय किंवा निशिंगंध काय, स्वभावानें ते लाजाळू नाहींत. आपला रंग, आपला गंध, आपला डौल ते लपवीत नाहींत. निशिंगंध तर आपलें सारें वैभव चवड्यावर उभा राहून जगाला दाख-वीत असतो. पण व्हायोलेट मुलुखाचें लाजाळू. नाहीं तर व्हायोलेटचें फूल, त्याचा रंग, रूप, सुवास या सर्वच दृष्टीनें इतकें आगळें असतें कीं तें जगांत जरी थोडेंफार मिरवलें तरी त्याला नांव ठेवतां येणार नाहीं. पण तें बिचारें इतकें मिडस्त कीं पानांच्या अवगुठ्णांतून जरासें कोठे बाहेर डोकावलें तरी खूप झालें म्हणायचें !

मोगरा, निशिंगंध, ब्हायोलेट हीं जशीं सुगंधी फुलें तसाच गुलाब, पण या स्वारीचा रुबाब कांहीं औरच असतो. गुलाबासारखें सोपस्कार

तृप्त झालेल्या मुलाच्या तोंडावर दिसतो तसा टवटवीतपणा दिसू लागतो, तो पाहिल्यावर आपल्याला म्हणावेसे वाटते, “भरलं ना पोट ? झालं ना समाधान ? आतां उद्यां संध्याकाळपर्यंत हट्ट नाही हो करायचा ! ”

पण याहिपेक्षां आनंद आहे गुलाबाचीं कलमें बांधण्यांत. धारदार, लखलखीत पात्याचा चाकू घ्यायचा, मग उत्तम जातीच्या गुलाबाच्या जरा तांबूस तोंड दाखवूं लागलेल्या डोळ्याचा सफाईने काप काढायचा, त्यांतला लाकडाचा गीर हलक्या हातानें वेगळा करायचा, डोळा सुकून जाऊं नये म्हणून जिभेवर तो अलगद ठेवायचा, मग गांवठी गुलाबाचें चांगलें ठोसर पण फार जून नाहीं असें कांड पाहून त्यावर चाकूच्या पात्यानें चिरा पाडायच्या, आणि वरची साल हळूच उघडून त्यांत जातिवंत गुलाबाचा डोळा भरून, केळीच्या सोपाच्या बंदांनीं तो सांधा पक्का बांधून ध्यावयाचा. असें कलम बांधीत असतांना काय विशाद आहे माणसाचें लक्ष इकडे तिकडे जाईल ? आपण कोणीतरी एक बडे शस्त्रवैद्य असून एखादी अवघड शस्त्रक्रिया आपण करीत आहों अशीच त्या वेळीं माणसाची भावना असते. आणि ही शस्त्रक्रिया पार पाडल्यावर दोन तीन आठवड्यांनीं जेव्हां कां तें कलम जमून येतें आणि त्या डोळ्यांतून लालचुटूक पानांचे इवलेसे अंकुर फुटतात तेव्हां वाटतें कीं लहान मुलाच्या बोटोंचा आपण “ पापा ” घेतों तसा त्या लाल कोवळ्या धुमाऱ्याचा पापा घ्यावा !

बागकाम मी एवढे पसंत करतो त्याचें कारण हें असें आहे. त्यांत सर्व प्रकारच्या भावना अनुभवावयास मिळतात. गाठळ जमिनीवर कुदळीचे घाव घालतांना प्रतिस्पर्ध्यांवर विजय मिळविल्याचा आनंद

उपभोगतां येतो. वाफ्याच्या विटांची रचना करतांना किंवा कुंपणाच्या ड्युडोनियाची छाटणी करतांना कारागिराचें कसब दाखवितां येतें. सणसणीत तापलेल्या वाफ्यांना पाणी लावतांना उन्हाळ्यांत तहान-लेल्यांना पाणी पाजण्याचें जणूं पुण्यकृत्य आपण करीत आहोंत असें समाधान वाटतें. रोपटीं तरारून वाढूं लागलीं कीं त्यावर पडणारा मावा अथवा कीड झटकतांना आईला मुलासंबंधीं वाटणारी वात्सल्याची भावना आपल्या मनांत दाटून येते. कळमें बांधतांना शस्त्रवैद्य वनल्याची जाणीव आपल्या मनाला गंभीर आणि आपल्या हातांना दक्ष बनवते. आणि वेळ बाजूं लागले अथवा रोपटीं बहरूं लागलीं कीं आपलीं कर्तव्यगार निघालेलीं मुलें शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांना दाखवितांना मातापित्यांना जी धन्यता वाटते तिचा अनुभव आपणांस घेतां येतो ! हात, डोळे आणि नाक या इंद्रियांवर बागकामांत जे संस्कार घडतात तेहि फार मोलाचे आहेत. सायली, नेवाळी, जाई, [तांबड्या छटेची आणि शुभ्र पांढरी] जुई, चमेली, कुंद यांतले भेद अनेकांच्या डोळ्यांना समजत नाहींत. मोगऱ्यांत एकेरी मोगरा, मोतिया, बटमोगरा, मदनबाण इत्यादि जाति आहेत त्या देखील आपल्याकडच्या अनेकांना ठाऊक नसतात. जास्वंदीचें साधें झाड घे. त्यांत तांबडी एकेरी, तांबडी गुच्छेदार, तांबडी कात्री, पांढरी, भगवी, सदाकळी असे प्रकार आहेत, त्याची कोण दखल घेतो ? वासांच्या बाबतींत तर कांहींजण शुद्ध दगड असतात. हें एक प्रकारें अक्षम्य असें अज्ञानच नव्हे काय ? त्याचें कारण काय ? डोळे, कान आदिकरून इंद्रियांवर योग्य ते संस्कार घडलेले नसतात हेंच त्याचें कारण. त्यामुलें परिणाम असा होतो कीं तृणपर्णांचें जें अपार जग आमच्या भोंवतीं पसरलेलें

प्रिय शुभा,

सप्रेम आशीर्वाद.

मला चहा विशेष असा आवडत नाहीं हें तुला ठाऊकच आहे.

पण दान मिनिटांपूर्वी चांगला टमरेलभर चहा पिऊन जेव्हां मीं भांडें खालीं ठेवले तेव्हां जर मला कोणी चहाविषयीं माझें मत विचारलें असतें तर मीं म्हटलें असतें कीं, “ चहासारखें पेय दुनियेंत दुसरें नाहीं ! थोडा आणखी द्या असला तर ! ” खंडाळ्याच्या आजच्या या वातावरणांत गोठवलेल्या दुधाच्या चहालासुद्धां अशी कांहीं विलक्षण चव प्राप्त झालेली आहे कीं तसला चहा आपण पूर्वीं कधींच प्यालेले नाहीं असें मला वाटलें. आचार्य अत्र्यांच्या बंगल्याच्या ओटीवर मी उभा होतो. अंगावरचे भिजून चिंब झालेले कपडे बदलून मीं नुकतेंच अंग कोरडें केले होते. बाहेर धो धो पाऊस पडत होता. अत्र्यांच्या बंगल्यामागचा डोंगर सगळीकडून निथळत होता. पावसाच्या सरी अशा दाट पडत होत्या कीं वीस पंचवीस पावलांपलीकडचें दृष्टीला दिसत नव्हतें. ठिबकणाऱ्या पागोळ्यांनीं रांगडा ताल धरला होता आणि

पन्थावर सरीचे ताशे तडाडत होते. पावसाच्या अखंड मारापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी की काय, झाडे आपल्या अंगावर शेवाळ्यांच्या फाटक्या वाकळा घेऊन उभी होती. पण ओलीचें हीं व थेट नसांत शिरल्याकारणानें वाऱ्याच्या प्रत्येक झोक्याबरोबर विचारी कुडकुडत होती, थरथरत होती. पाणी खोलवर मुरून जमिनीला आतां पाणी पोटांत धरवेनासें झालें होतें आणि त्यामुळें तिला ठिकठिकाणीं उमळ फुटले होते. असा समोरचा देखावा पाहात, गेल्या पांच तासांत जें पोटभर पाहून घेतलें होतें त्याचें रवंथ करीत, अण्णा रणदिव्यांनीं आणून दिलेल्या गरमागरम चहाचे घुटके अधूनमधून घेत, मी किती वेळ तरी ओसरीवर उभा होतो. गमतीनेंच पण मला डिवचण्यासाठीं मागून कोणीसें म्हणालें, “ आज आणखी एक पत्र शुभासाठीं तयार होणार बहुतकरून. मीं म्हटलें, कां नाहीं ? जरूर होणार ! ”

ऐन श्रावणामध्ये खंडाळ्याची सहल काढण्याची ही कल्पना प्रथम कोणाला सुचली तें मला माहीत नाहीं. पण वरकरणीं वेडगळ वाटणारी ही कल्पना सुचविणारा मनुष्य सृष्टीचा प्रेमी व मोठा रसिक मनाचा असला पाहिजे यांत शंका नाहीं. मला जेव्हां समजलें कीं मुंबईचे व पुण्याचे सेवादल सैनिक खंडाळ्याची श्रावणी-सहल करणार आहेत तेव्हां मीं त्यांच्यांत सामील होण्याचें ठरवलें. खंडाळ्याला आषाढ ते भाद्रपद नेहमींच पावसाचा जोर असतो आणि त्यांतल्या त्यांत श्रावणाच्या महिन्यांत तर तेथें पावसाचा कायमचाच तळ पडलेला असावयाचा. तेव्हां या महिन्यांत खंडाळ्याला जावियाचें म्हणजे वर्षर्तूचें ऐन भरांतलें दर्शन घडावें यासाठींच जावयाचें. त्रिपुरी पौर्णिमेच्या चांदण्यांत जबलपूरपासल्या भेडा-घाटाची शोभा नर्मदेच्या पात्रांतून

पाहण्याच्या तोडीचाच हा प्रकार ! तेथे जसें वरून कापरासारखें चांदणें, खालीं नर्मदेचा आरस्पानी प्रवाह आणि भोंवतीं संगमरवरी पाषाणांचे तट असा देखावा दिसतो त्याचप्रमाणें येथें वरून पान्हा सोडण्यासाठीं अधीर झालेल्या कपिला गाईच्या कळपासारखे लगवणीनें निघालेले दगांचे कळप, खालीं अभ्यंग न्हाऊन निघालेली धरणी व समोवतीं सर्वांग बहरून आलेलें हिरवें कंच रान अशी शोभा दिसते. दोन्हीहि शोभांचेच प्रकार. पण किती आगळे आणि किती वेगळे ! ऐन चांदण्यांतल्या भेडा घाटाची शोभा श्रेष्ठ कीं वर्षाळतूंतल्या खंडाळ्याच्या गिरिशिखरांची शोभा श्रेष्ठ, असा प्रश्न बरीक जर मला कोणी टाकला तर मी म्हणेन कीं “अशी निवड करायला मला कोणी सांगूं नये. एका हातावर तुम्ही हुर्मुजी मोत्याचा दाणा घेतलात आणि दुसऱ्या हातावर पांचूचा खडा घेतलात आणि त्यांतून मला जर निवड करायला सांगितलीत अथवा नागचाफ्याचें आणि हिरव्या चाफ्याचें फूल पुढे करून त्यांतलें एक कोणतें तरी उचला म्हटलेंत तर मला निवड कशी करतां येईल ? पण एवढें मात्र निश्चित कीं भेडा—घाटाचें सौंदर्य जसें कोणीहि डोळे भरून पाहावें असें आहे म्हणजे सहज साध्य आहे, तसें हें सौंदर्य नव्हे. हें पाहावयाचें असेल तर पाय बळकट पाहिजेत, छातींत दम पाहिजे आणि पांच सात तास सतत पावसांत भिजण्याइतका अंगांत काटकपणा पाहिजे.

आम्ही सकाळीं बरोबर ८॥ वाजतां अत्र्यांचा “ राजमाची दर्शन ” बंगला सोडला. दहा दहाची एक अशा चार तुकड्या भाऊसाहेब रानड्यांनीं निघतांना तरी पाडल्या होत्या. २५—३०

मुंबईचे सेवादल सैनिक व १०-२० पुण्याचे सैनिक असा हा सुमारे चाळीस जणांचा मेळावा होता. राजमाची दर्शनापासून नागफणीवर जाऊन यावयाचें ठरलें होतें. नागफणी म्हणजे ज्याला ड्यूक्स नोज असें आपणा सुशिक्षित लोकांत नांव आहे तें सह्याद्रीचें नाकाड. मी पुणें ते मुंबई प्रवास आतांपर्यंत शेंकडों वेळां केला असेल आणि तितक्याच वेळां हें भव्य गिरीशिखर पाहिलें असेल. पण ह्या ड्यूक्स नोजला आपल्याकडे नागफणी असें अत्यंत सुंदर आणि समर्पक नांव आहे याची मला कल्पना नव्हती ! घरचें असलेलें टाकायचें आणि परक्याचें उचलून घ्यायचें ही वृत्ति आपल्या पारतंत्र्याची खूण अजूनहि आपल्यामध्ये दिसून येते. असो. पहिली चढण संपून आम्ही जरा उताराला लागलों होतो. त्या वेळीं खालच्या तळ्यावर मासे मारावयास निघालेले दोन कोळी आम्हांला भेटले. त्यांच्याशीं बोलतांना मूळ कळलें कीं ड्यूक्स नोजचें त्या भागांतलें रूढ नांव नागफणी आहे म्हणून !

नागफणीची चढण चांगलीच दमछाक करणारी आहे. पावसामुळे जमीन अगदी निसरडी झाली होती. त्यामुळे वर पोंचेपर्यंत आमच्या-पैकीं अनेकांनीं अनेकदां साष्टांग नमस्कार घातले. कोणी पडला म्हणून त्याला हंसावे तों हंसणाराच सटकन् आडवा व्हावयाचा. ठिकठिकाणीं आधार घ्यावयाला गवताचे पंदे आणि झुडपे होती म्हणून बरें. तीं नसतीं तर हें पडण्याचें प्रमाण दुप्पटीनें तरी वाढेल असेतें. नागफणीची खडी चढण चढत असतांना खादून धुक्याचा समुद्र आमच्या मागोमाग एक एक पाऊल चढत येतच होता. जिकडे नजर टाकाल तिकडे धुकेंच धुकें. पायातळच्या धुक्यांदून आमचीं

मित्रमंडळी वर उमटत होती आणि डोक्यावरच्या धुक्यांत अंतर्धान पावत होती. थोड्या अंतरावरच्या धुक्यांत अस्पष्ट दिसणारी ती झाडे, डोंगराच्या उतरणीची अंधुक रेषा, त्यावरून जाणारे आमचे सोबती हें सगळें दृश्य एखाद्या स्वप्नसृष्टीतल्या दृश्याप्रमाणे भासत होतें. पण शेवटीं आम्ही जेव्हां नागफणीच्या माथ्यावर पाय ठेवला तेव्हां सगळें वातावरण बदलून गेलें. तेथें धुकें मुळीच नव्हतें. आमची साथ सोडून तें खाली राहिलें होतें. सगळी पृथ्वी पाण्यांत बुडालेली आहे आणि त्या जलप्रलयामध्ये शाबूत राहिलेल्या कोठल्यातरी खडकाच्या आसप्यानें आम्ही पांचपंचवीस मानवी प्राणी जीव वांचवून उभे आहोंत असें तें दृश्य दिसत होतें. तिन्ही बाजूंनीं कडे तुटलेल्या नागफणीच्या अंगावर धडका घेणारे मातलेल्या हत्तीसारखे ढग पूर्व दिशेला पळत सुटले होते. अधूनमधून पावसाची एखाददुसरी सर सपकारा मारून जात होती आणि नागफणीवरच्या कमरेइतक्या खोल वाटोळ्या खड्ड्यांत सांठलेल्या पाण्यामध्ये तरंग वर्तुळें उठवीत होती. बाकी तेथें ना पक्षी होता ना प्राणी. वाऱ्याचा फुंफाट मात्र विलक्षण चालला होता. आपल्या नागफणीवर आम्ही पाय ठेवल्यामुळें संतापलेला तो गिरिसर्प चिडून फुत्कार करीत होता कीं काय कोण जाणे ?

आम्हीं नागफणीवर सुमारे अर्धा तास विश्रांति घेतली. कोणाचा हाकारा सर्वांत दूर जातो तें पाहिलें, गाणीं म्हटलीं, गवत उपटून तें नागफणीवरून खाली झोकलें कीं तें खालीं न जातां उलटें वर कसें जातें तें पाहिलें, आणि मग आम्ही उठलों. पण अजून आमचें समाधान, खरें पूर्ण समाधान, झालेलें नव्हतें. आतांपर्यंत पाहिलेले धवधवे, खळाळ, धुकें, हिरवीं शेतें व पोपटी कुरणें यांनीं आमच्या

डोळ्यांना सुखविले असले तरी निवविले नव्हते. तुडुंब तृप्ति जिला म्हणतां येईल ती अजून झाली नव्हती. नागफणीवर उभे राहून खालची दरी कशी दिसते ते आम्हांला पाहावयाचें होतें आणि ती तर धुक्याचें इरलें डोईवर घेऊन पाठमोरी होऊन बसली होती. म्हणून आम्ही अतृप्त होतो.

पण लवकरच आमची इच्छा तृप्त होण्याची लक्षणे दिसू लागली. कारण दरीकडची धुक्याची फळी उजळत जाऊ लागली. त्याचा अर्थ असा होता की दगांच्या फळीत कोठेतरी फट पडली होती आणि त्यांतून सूर्यकिरणांचे तळपते भाले आंत घुसू लागले होते. क्षणा-क्षणाला धुकें अधिकाधिक उजळत चाललें, विरळ होऊं लागलें आणि मग वाऱ्याच्या एका प्रचंड झोतासरशीं आमच्या समोरचा धुक्याचा झिरझिरीत झालेला पडदा मधोमध चिरला जाऊन त्याच्या धांदोऱ्या लोंबू लागल्या. आणि त्या क्षणींच आमच्या दृष्टीसमोर जो देखावा उभा राहिला त्याचें वर्णन शुभा, कोण करूं शकणार ?

आम्ही मंतरल्यासारखे मुग्ध होऊन पाहात होतो. दोन हजार फूट खोल अशी ती दरी कल्पनातीत सुंदर दिसत होती आणि जितकी सुंदर तितकाच भयावह दिसत होती. तूं म्हणशील सुंदर आणि भयावह अशीं दोन परस्परविरोधी विशेषणें तुम्ही एकाच वेळीं वापरतां याचा अर्थ तरी काय ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठिण आहे. पण निसर्गांतल्या अनेक गोष्टी अशा असतात खऱ्या. त्यांचें सौंदर्य इतकें भव्य असतें कीं आपला जीव त्या भव्यतेत दडपून जातो, पण त्याच-बरोबर पोटांतून भीति वाटत असूनहि आपलें मन त्यांच्याकडे ओढ घेतच असतें. आकर्षण आणि धाक ह्या दोन्ही भावना ज्यामुळें

११ :

आपले पंतप्रधान

प्रिय शुभा,

सप्रेम आशीर्वाद.

आतांपर्यंत मी कांहीं थोड्याथोडक्या सभा पाहिलेल्या नाहीत. “प्रचंड सभा”असे ज्यांचे वर्णन वर्तमानपत्रांतून करण्यांत येत अशा सभाहि मी पाहिलेल्या आहेत. पण गेल्या आठवड्यांतली मुंबईच्या चौपाटीवरची ती सभा खरोखरच “ न भूतो न भविष्यति ” अशी होती. लोकमान्य टिळकांच्या पुतळ्यापासून तिन्ही दिशांना दृष्टि पोंचत होती तोंपर्यंत जणू कांहीं माणसांच्या डोक्यांचा समुद्र पसरलेला होता. झाडे, घरांच्या गच्च्या व सर्ज्जे, फुलांचे कळडे जेथे जेथे म्हणून तिळभर जागा सांपडली तेथे तेथे माणूस बसले होते. आणि हे कशासाठी ? तर पंडित नेहरूंना एकवार पाहतां यावे म्हणून ! पाहतां नाहीं आले तर निदान त्यांचा एखादा शब्द तरी ध्वनिक्षेपकांतून कानावर पडला तर ऐकावा म्हणून !

पंडितजी सुमारे तासभर बोलले. त्यांचे भाषण त्या अफाट श्रोतृ-समुदायापैकी कितीकांना समजले कोणास ठाऊक ? पण भाषण

विवाद करणें आणि सदुभाऊंची समजूत घालणें काठिणच होतें. म्हणून मी गप्प राहिलों. पण माझ्या मनांत विचार आला कीं धनाढ्य कुळामध्यें जन्म झाला किंवा कर्तृत्ववान् वडिलांचें छत्र लाभलें म्हणून मनुष्याला थोरपणा प्राप्त होईलच असें काहीं निश्चियानें सांगतां येत नाहीं. पुष्कळदा तर असा अनुभव येतो कीं वाजवीपेक्षां अधिक खत पडल्यास रोप जसें जळून जातें तशीच संपत्तीची वाजवीपेक्षां अधिक अनुकूलता लाभली कीं मुलांतील सदगुणांचा अंकुर करपून जातो. किंवा मोठ्या वृक्षाच्या सावलींत नवा कोंभ नेट धरीत नाहीं त्याप्रमाणें फार श्रेष्ठ पदवीवर चढलेल्या पित्याचीं मुलें गुणांनीं खुरटीं निपजतात. पण याला अपवाद अशीं मुलेंहि क्वचित् आढळतात. त्याचपैकीं पंडित जवाहरलाल नेहरू होत. जन्मजात श्रीमंती असूनहि ते ऐदी बनले नाहींत किंवा पंडित मोतीलालजी नेहरूसारख्या विख्यात पित्याच्या सान्निध्यानें त्यांचें तेज फिकें पडलें नाहीं. उलट घरच्या ऐश्वर्याचा आणि पित्याच्या सहवासाचा त्यांनीं आपल्या अंगच्या गुणांचा विकास करून घेण्याच्या कार्मी उपयोगच करून घेतला.

पंडित मोतीलाल नेहरू आणि स्वरूपराणी नेहरू यांचीं जवाहरलाल, विजयालक्ष्मी व कृष्णा हीं तीन अपत्यें. जवाहरलाल हे सर्व भावंडांत थोरले. जवाहरलालांना चांगलें शिक्षण देण्यांत आणि उत्कृष्ट चळण लावण्यांत पंडित मोतीलालजींनीं मुळीच कसूर केली नाहीं. लहानपणीं जवाहरलालांना शिकविण्यासाठीं त्यांनीं चांगले शिक्षक नेमले आणि त्यांची प्राथमिक तयारी झाल्यावर दुय्यम व उच्च शिक्षणासाठीं त्यांना इंग्लंडांत पाठविण्यांत आलें. इंग्लंडमध्ये बॅरिस्टरीची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन १९११ सालीं ते हिंदुस्थानाला परतले. पण

त्यांनी वकिली अशी फारशी केलीच नाही. १९१५ साली त्यांनी जो राजकारणांत प्रवेश केला तो कायमचाच. आज तीन तपानंतर स्वतंत्र हिंदुस्थानचे ते पंतप्रधान बनले आहेत आणि जगामध्ये जे अग्रगण्य असे एका हाताच्या बोटावर मोजण्यासारखे लोकनेते आहेत त्यांमध्ये त्यांना श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झालेलं आहे !

हिंदुस्थानामध्ये तर पंडित नेहरूंच्या लोकप्रियतेला सीमा नाही ! देशामधील जनतेत त्यांना हें जें अद्वितीय स्थान प्राप्त झालेलं आहे याला कारण काय ? केवळ त्यांची गर्भश्रीमंती ? की त्यांना लाभलेलं पित्याचें पाठवळ ? नाही. नेहरूंच्या अंगी असे असाधारण गुण आहेत की जेथें जातील तेथें ते चमकलेच पाहिजेत. “ पंडित नेहरूंचे कोणते गुण तुम्हांला विशेष आवडतात ? ” असा जर कोणी मला प्रश्न केला तर मी सांगेन की “ त्यांच्या अंगी अनेक गुण आहेत. पण त्यांच्या ठिकाणची निर्भयवृत्ति, त्यांच्या ठिकाणचा कामाचा उरक, त्यांची ज्ञानलालसा आणि त्यांची अभिरुचि, हे चार गुण मला विशेष प्रिय वाटतात. ”

काश्मीरमध्ये अमरनाथाच्या प्रवासांत घडलेल्या अपघाताची गोष्ट तुं वाच, किंवा सायमन कमिशनच्या निषेधार्थ काढलेल्या मिरवणुकींत त्यांच्यावर झालेल्या लाठीहल्ल्याचें वर्णन पाहा. फरीदकोटच्या सरहद्दीवर पंडितजींची मोटर अडवून तिच्यावरचें निशाण उतरवण्याचा हुकूम जेव्हां संत्र्यानें दिला तेव्हां पंडितजींनीं नकार देऊन मोटर तशीच पुढे नेली तें त्यांचें बाणेदार वर्तन आठव; अथवा दिल्लीमध्ये १९४७ सालीं उसळलेल्या हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याच्या ऐन कहरांत एका दंगेखोराच्या हातची नंगी तलवार त्यांनीं हिसकावून घेतली तो प्रसंग

ध्यानीं आण, म्हणजे पंडितजींची निर्भयता कशा प्रकारची आहे ते तुझ्या लक्षांत येईल. वर्ष-दीड वर्षांपूर्वी घडलेली गोष्ट सांगतो. हडपसरपाशीं नव्याने स्थापलेल्या ग्लायडर तळाचें उद्घाटन करण्यासाठीं ते आले होते. त्या वेळीं तळाचें उद्घाटन तर त्यांनीं केलेंच. पण यंत्रसामग्रीवांचून नुसत्या वाऱ्याच्या झोतावर तरंगत हवेंत परिभ्रमण करणाऱ्या ग्लायडरवर ते फेरफटकाहि मारून आले. मला नाहीं वाटत कीं दुसऱ्या कोणत्याहि देशांतील पंतप्रधानांनं हें साहस केलें असतें, अथवा त्यांच्या निकटवर्ती लोकांनीं करूं दिलें असतें म्हणून. कोणतीहि अडचण दिसली कीं तिच्याशीं स्वतः दोन हात करावे, कोठेहि संकट दिसलें कीं कांठावर बसून नुसती शाब्दिक चिकित्सा करीत न राहतां संकटाच्या ऐन भोवऱ्यांत उडी ध्यावी, कांहीं अभिनव आढळलें कीं त्याचा स्वतः अनुभव घ्यावा, हा त्यांचा स्वभाव आहे. यश अशा व्यक्तीकडे आपल्या पायांनीं चालत न येईल तर तें जाईल तरी कोठें ?

पंडितजींचा कामाचा उरक तर विलक्षणच आहे. तो पाहिला की त्यांची साठी उलटून गेलेली आहे याच्यावर माणसाचा विश्वासच बसत नाही. दहा दहा, बारा बारा तास काम करणे ही तर त्यांच्या बाबतीत रोजचीच गोष्ट होऊन बसलेली आहे. मला आठवते की १९४९ च्या ऑक्टोबरात ते खडकवासल्याजवळच्या लष्करी विद्यालयाच्या पायाभरणीच्या समारंभासाठी पुण्यास आले होते. सकाळी विमानाने ते दिल्लीहून निघाले आणि दहाच्या सुमारास पुण्यास पोचले. नंतर त्यांनी किती कार्यक्रम उरकले असतील म्हणतेस ? त्यांनी राष्ट्रीय रसायनशाळेस भेट दिली. लष्करी विद्यालयाची पायाभरणी

केली, पुणे नगरपालिकेचें मानपत्र स्वीकारलें, फर्ग्युसन कॉलेजवर पन्नास हजारांच्या सभेंत भाषण केलें, अनेकांबरोबरच्या मुलाखती संपवल्या, आणि इतकें केल्यानंतरहि मुंबई विधिमंडळाच्या श्रेष्ठ व कनिष्ठ सभागृहांच्या सदस्यांना उद्देशून भाषण करण्यासाठीं रात्रीं ११ वाजतां स्वारी हजर ! आणि हजर राहिले ते कसे ? आळसटलेले, मंदावलेले, त्रासलेले ? छे ! तर अगदीं प्रसन्न चेहऱ्यानें आणि टव-टवीत मनानें. तूं पंडितजींची विमानांतून चढतां उतरतांनाची हाल-चाल पाहा, सभास्थानीं येतां जातांनाचें त्यांचें चालणें बोलणें पाहा, म्हणजे ते उत्साहाची आणि उद्यमशीलतेची केवळ मूर्ति आहेत हें तुला पटेल.

जवाहरलालजींची ज्ञानलालसा तर खऱ्या विद्याव्यासंगी माणसाला शोभणारी आहे. त्यांनीं ओळखलेलें आहे कीं यापुढचें युग विज्ञानाचें युग आहे. ज्या देशापाशीं विज्ञान नाहीं तो देश डोळे असून आंधळा ठरणार आणि हातपाय असून पांगळा ठरणार ! म्हणून त्यांच्याच प्रेरणेनें रसायनाची, पदार्थविज्ञानाची, वनस्पतिशास्त्राची, औषधोत्पादनाची अशा निरनिराळ्या प्रचंड संशोधनशाळा आपल्या देशांत स्थापन होत आहेत. कोठें खताचा कारखाना निघाला, कोठें दुग्धव्यवसायाची अद्ययावत् योजना सुरू झाली, कोठें शास्त्रज्ञांच्या परिषदेचें अधिवेशन सुरू झालें कीं पंडित नेहरू तेथें सांपडावयाचेच. तेथील सर्व उपक्रम ते नीट चित्त देऊन पाहतील, तेथील प्रमुखांना निरनिराळे प्रश्न विचारतील, सगळीकडे फिरून उत्साह निर्माण करतील. मधमाशी थेंबथेंब मध टिपतांना जशी कधीं कंटाळत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानकण टिपतांना ते कधीं कंटाळले नाहींत, ते

तूं वाचून बघ. म्हणजे सुसंस्कारी मन आणि वेचक शब्दयोजना यांची जुळणी झाली कीं लेखनामध्ये कसें भावसौन्दर्य प्रकट होऊं लागते तें तुला कळून येईल. पंडित नेहरूंच्या लेखणांत काव्याचे सारे गुण उतरलेले तुला आढळून येतील. अशा प्रकारची लेखनशैली सहजासहजी प्राप्त होत नसते. उचल लेखणी कीं कर खरडायला सुरुवात ही ज्याची पद्धति तो लेखन कसलें करणार कपाळाचें ? मोत्याचा हार कसा गुंफतात तें तूं कधी पाहिलें आहेस ? पटवेकरी सर ओवतांना एक एक मोती दोन बोटांत फिरवून फिरवून त्याचें पाणी, त्याचा आकार, त्याचें वजन पारखीत असतो आणि त्याच्या मनाजोगता दाणा मिळाला तरच तो सरांत गुंफतो. लिहितांना शब्दांची निवडहि अशीच कसोशीनें करावयाची असते. जवाहरलालजींना शब्दांची छानदार पारख आहे. मला वाटतें कीं शब्द पारखण्याच्या कामीं गांधीजी तर जवाहरलालांहूनहि उजवे होते !

म्हणून त्या दिवशीं मी सदूभाऊ किरकिऱ्यांना सांगणार होतों कीं पंडितजी गर्भश्रीमंतीच्या जोरावर किंवा आपल्या वडिलांच्या नांवावर मोठे झालेले नाहीत. मोठे कुळ व मोठा पिता त्यांना लाभला हा योगायोग. पण त्याला आपल्या असामान्य कर्तृत्वाची जोड देऊन आपलें भाग्य त्यांनीं खुलवलें आहे. असो. श्रीयुत किरकिऱ्यांना त्या दिवशीं मला जें सांगतां आलें नाहीं तेंच आज पंडितजींच्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें तुला सांगण्याची संधि घेत आहे.

तुझा

नाना

१२।११।५२

१२ :

चित्रांगदेचें माहेर

प्रिय शुभा,

आज बऱ्याच दिवसांनंतर इतक्या दुरून मी तुला पत्र लिहिण्या-
साठी बसलों आहे. तीन महिन्यांपूर्वी मी नेपाळांत गेलों होतो तेव्हा
तेथल्या मुक्कामांत तुला पत्र लिहावें असें एकदां मनांत आलें होतें.
पण तें राहून गेलें. आंतून तेवढी उचल नव्हती हेंच खरें. पण या
खेपेला तुला लिहिल्याशिवाय मला राहवणार नाही. येथली भूमि,
येथले लोक, येथलें वातावरण सर्वच असें कांहीं आहे कीं लेखणी
हातीं घ्यावी असें माणसाला वाटावें.

आतां संध्याकाळचे पांच सव्वापांच वाजले आहेत, तरी आका-
शांत चंद्रमा चांगला हातभर वर आलेला आहे. सगळीकडे गोड
मखमली चांदणें पसरलें आहे.^१ इंफाल खोऱ्याच्या सभोंवार पहारा
देणाऱ्या डोंगरमाथ्यांवर, मोर्चेलाप्रमाणें दिसणाऱ्या कळकी बेटांवर,
रस्त्यांच्या दुतर्फी हारीनें उभ्या असलेल्या उंचच उंच काबुलिया

१. मणिपूर खूप पूर्वेकडे असल्यामुळे हिवाळ्यांत तेथे पांच वाजतां
चांगलीच संध्याकाळ होते.

वृक्षांवर आणि ठेंगण्या ठुसक्या गवतारू घरांवर धुक्याची रजई पसरल्याप्रमाणे दिसतें आहे. पण थंडी अशी खट्याळ पडली आहे कीं अंगाभोंवतीं गच्च लपेटून घेतलेल्या शालीच्या आंत हात घाटून ती खुशाल गुदगुदल्या करून जात आहे ! पलीकडच्या अंगणांत शेजारच्या घरांतलीं गोल तोंडावळ्याचीं मणिपुरी मुलें कांहीं तरी किलबिल करीत आहेत. तुला पत्र लिहायला याहून चांगली वेळ मिळणें शक्य आहे का सांग बरें ?

मणिपूर म्हणजे चित्रांगदेचें माहेर. शालेंत असतांना प्रथम महा-भारतांत मी अर्जुन—चित्रांगदेची कथा वाचली. बभ्रूवाहनाचें आख्यान वाचलें. अर्जुन—चित्रांगदेचा हा पराक्रमी पुत्र, वीर अभि-मन्यूच्या तोडीचा धनुर्धर होता. पुढें अर्जुनाला आपल्या ह्या पुत्राचें स्मरण राहिलें नाहीं आणि अर्जुन दिग्विजयासाठी मणि-पुरांत आला असतां पितापुत्रांचें तुंबळ युद्ध जुंपलें. अर्जुन—बभ्रूवाहनाच्या समराचें आख्यान तूं वाच म्हणजे सोहराब—रुस्तुमच्या कथेची आठवण तुला झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. असो, मी तुला सांगत होतो तें हें कीं त्या कथा वाचल्यापासून मणिपूरचें चित्र मी मनांत रंगवीत होतो. आपलें प्राचीन वाङ्मय वाचलें कीं पुण्यपावन गंगा पाहावी, कृष्णप्रिया यमुना पाहावी, देवताधाम हिमालय पाहावा असें ज्याप्रमाणें आपणाला वाटत राहातें त्याचप्रमाणें हें चित्रांगदेचें माहेर केव्हां तरी पाहावें असें मला वाटत राहिलें. पुढें १९४४ सालीं ह्याच भूमीवर जेव्हां नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद सैनिकांनी स्वतंत्र हिंदुस्थानचें निशाण रोवलें तेव्हां कोहिमा, इम्फाल, ब्रिशनपूर इत्यादि ह्या भागांतलीं स्थळें एकदम प्रसिद्धीला आलीं आणि

असतो. केस पाठीवर मोकळे सडक सोडलेले असतात. कानावर एखादें फूल खोवलेलें असतें. हाच काय तो थाट. पण येथल्या स्त्रियांचीं वस्त्रें निरानिराळ्या रंगांचीं असल्यामुळें सकाळीं नऊ दहाच्या सुमाराला इंफालच्या हमरस्त्यावरून बाजाराकडे, कचेऱ्यांकडे व शाळांकडे जाणाऱ्यायेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची गर्दी झाली कीं विविधरंगी फुलांच्या गेंदेदार हारासारखे ते रस्ते दिसूं लागतात. 'रस्ते फुलले आहेत' असें वर्णन खऱ्या अर्थानें मणिपूरच्या रस्त्यांचेंच करतां येईल ! येथील लोकांचा दुसरा एक विशेष हा कीं त्यांचे चेहरे सदा प्रसन्न नि हसतमुख असतात. मी गेल्या दोन दिवसांत एकाहि रडवा किंवा मळमळीत चेहरा पाहिला नाहीं.

येथें प्रत्येक घरांत हातभाग असतो आणि येथील प्रत्येक स्त्रीला विणतां येतें ! ज्या मुलीचा हात मागावर चालत नाहीं तिचें येथें लग्न होणें दुरापास्त ! अशा प्रकारें घरोघर विणकाम होत असल्यामुळें मणिपुरांत वेगळा असा विणकर समाज अस्तित्वांतच नाहीं. बायका बाजारांतून सूत विकत आणतात आणि त्यापासून आपल्याला हवें तसें कापड विणून घेतात. घराघरांतून दिवसभर धोटा—फणीचा फटक् फटक् आवाज येत असतो. घराभोंवतींच शेती असतें. त्यांत घरांतलीं पुरुषमाणसें खपत असतात. परसांत भाजीपाला पिकवतात. तेथील जमीन उत्कृष्ट आहे. त्यामुळें शेतांत भात जसें उत्तम पिकतें तसाच परसदारच्या वाफ्यांत कोबी, फुलवर, वांगीं, मुळे, गाजरें वगैरे भाजी-पालाहि उत्तम पोसतो. परसांत भाजीपाला आहे, घराखालीं शेती आहे, ओसरीवर माग आहे, तळ्यांत मासे आहेत, मग कशाला तोंड वाकडें करून बसावें ? अशा वृत्तीचीं येथील माणसें आहेत. आत्मसंतुष्ट

आणि अल्पसंतुष्ट असा हा मणिपुरी समाज शेंकडों वर्षांपासून आजतागायत अविच्छिन्न चालत आलेला आहे.

तीन चार वाजले कीं येथें संध्याकाळ होऊं लागते. मग दिवस-
भर विणलेलें कापड गवताच्या बुड्यांत घालून बायका बाजारांत
जातात. शुभा, इंफालच्या बाजाराची शोभा मी कधीं विसरणार नाहीं.
सगळा बाजार चालवतात बायका. बांगड्या, मणि, डूल, नारळाच्या
करवंटीचे नक्षीदार हुक्रे, अगरू, धूप, भाजीपाला यांचीं छोटीं छोटीं
दुकानें हारीनें लागलेलीं असतात. पण खरी शोभा पाहावी तर ती
कापडबाजाराची. किती तऱ्हेचें कापड बायकांनीं आणलेलें असतें म्हणून
सांगूं ? येथील बायकांना विणण्याचें, धुलाईचें व कशिदा-कामाचें कसब
पूर्णपणें अवगत झालेलें आहे. त्यांच्या हातांत काय जादू आहे न
कळे; पण त्यांनीं बनवलेले, कोळ्याच्या जाळ्यासारख्या झिरझिरीत
कापडाचे एकाहून एक सरस नमुने पाहिले कीं डोळे निवतात. येथील
कापडांत अंगची अथवा कशिदाची जी बेलपत्ती व गोम काढलेली
असते तिचे प्रकारहि आपल्याकडच्यापेक्षां अगदीं वेगळे असतात.
इकडच्या लोकांना ठळक रंगांचीं व ठसठशीत गोमीची आवड आहे. पण
रंगांची जुळणी व गोमीची आंखणी ते अशी करतात कीं पाहणाऱ्याच्या
डोळ्यांना त्यांचा ठळकपणा बोंचत नाहीं. सूर्य मावळून अंधार पडला
म्हणजे तर इंफालमधल्या ह्या मॅक्सवेल बाजाराचें दृश्य अद्भुतच दिसूं
लागतें. प्रत्येक दुकानासमोर पाइन झाडाच्या सळप्या पेटवून उजेड करण्यांत
येतो. आणि अशा शेकडों दिवट्या बाजारभर पेटल्या कीं आपण पुन्हा
मार्गशीर्षांत दिवाळी तर पाहात नाहीं ना असा मनाला भास होतो !

चौबाजूंनी डोंगरांनी व घनदाट जंगलांनी वेढा टाकल्यामुळे जगापासून एक प्रकारे अलग पडलेल्या ह्या भागांत माणसे आली तरी असतील

शब्द मला समजला नाही. पण रंगमंचावर काय चाललं आहे हे सगळं समजलं. शांथलेंभीचें काम करणाऱ्या मुलीचा अभिनय पाहून मला युक्तिवारिसूमधील नायिकेची आठवण झाली. आणि शांथलेंभीच्या बापाचें काम करणारा नट तर हिंदुस्थानांतल्या पहिल्या प्रतीच्या नटांपैकीं मला वाटला. नाटकाच्या मध्यंतराच्या वेळीं लाइ-हरोबाचा कार्यक्रम होता. लाइ-हरोबा म्हणजे शिव-पार्वतीच्या मीलनाची नृत्यकथा. नाचणारी मुलगी मणिपुरांतील पहिल्या श्रेणीची नर्तिका नव्हती. पण तिच्या नाचण्यांतील सफाई व गोडवा कसा वर्णन करूं ? ती वेलीसारखी वाकत होती, नागिणासारखी वळत होती. प्रत्येक पवित्र्यागणिक करंगळीपासून पायापर्यंत तिच्या सर्व शरीरांतून एकच लहर दौडत होती. तंबोज्याच्या चारी तारा सुरेल मिळवलेल्या असल्या कीं कशा एकमेकींशीं सुसंवाद राखतात; तसा तिच्या देहाचा प्रत्येक अवयव दुसऱ्या अवयवाशीं संवाद राखित होता. ह्या नृत्य-प्रकारांत भिंगरीसारख्या गिरक्या नाहीत कीं पायांचा थथथयाट नाही. आनंदमय खरा, परंतु शांत व संथ असा तो नृत्य-प्रकार मला फार आवडला. अगदीं तन्मय होऊन मीं तें नृत्य पाहिलें.

परवां सकाळीं आपण मणिपूर सोडणार, हा विचार मनाला फारसा आनंद देणारा नाही. चित्रांगदेचें हें माहेर मी मनानें रंगवीत होतो तेंव्हां तर मनोहर होतेंच, पण आतां प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहात आहें तेंव्हांहि मला मनोहरच वाटत आहे. मी कल्पना करित होतो त्याहिपेक्षा सुंदर वाटत आहे ! मी मनांत म्हणतो आहे कीं मणिपूरचें हें रानफुलासारखें नाजूक पण टवटवीत आणि साधें भोळें पण रम्य सौंदर्य असेंच टिकून राहो !

तुझा

तुझा

नाना

१३ :

आपला शेजारी : ब्रह्मदेश

प्रिय शुभा,

पुण्याहून उठून रंगूनसारख्या दूर शहरां जर जावयाचें तर
४ जानेवारीचा ब्रह्मी लोकांचा स्वातंत्र्यदिन तरी साधावा म्हणून
आम्ही कलकत्त्यास उतरल्यापासूनच खटपटीला लागलों. सुदैवानें
सगळ्या गोष्टी मनासारख्या जमत गेल्या आणि डमडमच्या प्रशस्त
विमानतळावरून आमच्या विमानानें दुपारीं १॥ वाजतां भरारी मारली.
त्या दिवशीं आकाश अगदीं निर्मळ होतें. त्यामुळें सात हजार
फुटांवरून आमचें विमान चाललेलें असतांनासुद्धा खालच्या जमिनीचा
पृष्ठभाग स्पष्ट नजरेस पडत होता. विमानतळ सोडल्यापासून सुमारे
अर्ध्या तासांत आम्ही सुंदर बनावर आलों. तेथें शेंकडों मुखांनीं
भागीरथी पूर्व-समुद्रास मिळते. पुराणांत यासंबंधीं अशी कथा
सांगितलेली आहे कीं सगर राजाचे शेंकडों पुत्र कोणाच्या तरी
शापानें भस्म होऊन येथें पडलेले होते. देवसरिता गंगेच्या पाण्याचा
स्पर्श झाला तरच ते पावन होणार होते. पण इहलोकांत तिचें

संध्याकाळीं ६।। चे सुमारास रंगूनमधील दिवे लांब काळोखांतून डोळे मिचकावतांना आम्हांला दिसले. ते दिवे रंगूनमधल्या सर्वांत उंच असलेल्या श्वे-डेगॉन पॅगोड्याच्या शिखरावरचे होते कीं सुले पॅगोड्याच्या शिखरावरचे होते तें मला सांगतां येणार नाही. निरभ्र आकाशामध्ये कृत्तिका नक्षत्राचा पुंज जसा दिसतो तसेच ते सुंदर दिसत होते एवढें मात्र खरें. आणखी १५-२० मिनिटांनीं आम्ही रंगूनच्या विमानतळावर उतरलों. विमानतळापासून रंगून शहर पुष्कळच लांब आहे. रस्त्यानें जातांना ठिकाठिकाणीं दुसऱ्या दिवशींच्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त जी आरास चाललेली होती, ती आम्हांला सहजच पाहावयास मिळाली. रंगूनचें मध्यवर्ति ठिकाण जो बंदूला चौक त्याच्या जवळच आमची उतरण्याची सोय करण्यांत आलेली होती. हा बंदूला चौक म्हणजे मुंबईच्या आझाद मैदानासारखेंच एक विस्तीर्ण मैदान असून त्याच्या मध्यभागीं ब्रह्मदेशच्या स्वातंत्र्यासाठीं ज्यांनीं बलिदान केलें त्यांचें स्मारक म्हणून उभारलेला शुभ्र संगमरवराचा एक पंचधारी स्तंभ आहे. ह्या मैदानाच्या भोंवतीं रंगून कॉर्पोरेशनची भव्य इमारत, सुले पॅगोडाचें नाजूक बांधणीचें मंदिर आणि मोठमोठ्या पेढ्या वगैरेंचे इमले आहेत.

४ तारखेला भल्या पहाटेपासूनच स्वातंत्र्यदिनाच्या उत्सवाला प्रारंभ झाला. अशा राष्ट्रीय उत्सवाच्या प्रसंगीं ब्रह्मदेशामध्ये सेडॉ (एक प्रकारची भेरी किंवा डंका) वाजविण्याचा प्रघात आहे. सेडॉचा गंभीर ध्वनि सकाळच्या वातावरणांत घुमत होता आणि बंदूला चौकांत रंगूनमधील हजारों स्त्री-पुरुष नागरिक लष्कराची कवाईत पाहण्यासाठीं एकत्र जमत होते. ब्रह्मदेश हें एक चिमुकलें

राष्ट्र आहे. संबंध ब्रह्मदेशाची लोकसंख्या अवघी पावणे दोन कोटि भरेल. त्याची लोकसंख्या जशी छोटीशी तसेंच त्याचें उत्पन्नहि छोटेंसेंच आहे. त्यामुळें दिल्लीला किंवा मुंबईला जशा प्रकारची सैनिकांची संचलनें किंवा मानवंदना होतात तशा प्रकारची संचलनें व मानवंदना येथें होणें शक्य नसतें. परंतु त्या दिवशींच्या समारंभांत ज्या ब्रह्मी दलांनीं भाग घेतला त्यांनीं आपापलीं कामें अतिशय शिस्तीनें आणि नीटनेटकेपणानें केलीं यांत संशय नाही.

सायंकाळीं आम्ही श्वे-डेगॉन पॅगोडा पाहावयास गेलों. पॅगोडा म्हणजे बुद्धाचें मंदिर. ब्रह्मदेशांतली बहुसंख्य जनता बुद्धधर्मीय आहे. गांवोगांव झाडींतून डोकें उंच काढलेलीं पॅगोडांचीं शिखरें आपल्या नजरेस पडतात. पण रंगूनच्या श्वे-डेगॉन बुद्ध मंदिराचें माहात्म्य या देशांत विशेषच आहे. श्वे-डेगॉन हा शब्द श्वे आणि डेगॉन या शब्दांच्या जोडणीनें बनलेला आहे. डेगॉन हें रंगूनचें जुनें नांव आणि श्वे म्हणजे सुवर्ण. या मंदिराचें शिखर खरोखरच सोंन्यानें मढविलेलें असून तें उन्हामध्ये झळाळत असतें. पायापासून शिखरापर्यंतची या बुद्ध मंदिराची उंची ३२६ फूट म्हणजे आपल्या पर्वतीच्या टेकडी-पेक्षाहि ५०।७५ फूट अधिकच भरेल. शिखराचा आकार एवढा भव्य असून देखील तें मुळींदेखील बोजड दिसत नाहीं, ही त्याच्या बांधणीमधील विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट मला वाटली. या मुख्य शिखराच्या भोंवतीं त्याच आवारांतल्या इतर छोट्या छोट्या मंदिरांचीं शिखरें आकाशांत चढत गेलेलीं दिसतात. मुख्य शिखर आणि भोंवतालचीं त्याहून ठेंगणीं पण त्याच नमुन्याचीं चार पांच शिखरें यांचा ह्या मेळ दृष्टीला मोठा मनोरम वाटतो. देवळाचें सर्व आवार अगदीं

स्वच्छ राखलेले असते. प्रवेशद्वारापर्यंत दुतर्फा सुंदर सुंगधित फुलांचे गुच्छ, कागदाच्या चित्रविचित्र कातरकाम केलेल्या पताका आणि मेणबत्त्या यांची दुकाने थाटून ब्रह्मी स्त्रिया बसलेल्या असतात. आपल्याकडे न आढळणारी सोनटक्क्यांच्या फुलांची एक सुंदर जात मला येथे दिसली. देवळांत येणाऱ्या भाविकांपैकी कोणी फुले घेतो, कोणी मेणबत्त्या घेतो तर कोणी पताका घेतो. मंदिरामध्ये बुद्धमूर्तीच्या समोरे मोठमोठ्या नक्षीच्या फुलदाण्या ठेवलेल्या असतात. त्यांत बरोबर आणलेलीं फुले भाविकाने खोचून ठेवावयाचीं असतात. पानाफुलामध्ये देवाची मूर्ति बुडवून टाकण्याचा प्रघात इकडे नाही. देवमूर्तिसमोर सुंदर पानाफुलांनी भरलेल्या फुलदाण्या, छोट्या छोट्या मेणबत्त्या व कागदाच्या नक्षीदार पताका मांडण्यांत आल्यामुळे मंदिरांतील दृश्य मोठे सुंदर दिसते.

ह्या बुद्ध मंदिराच्या मुख्य गाभाऱ्यावर फारसे नक्षीकाम केलेले आढळून आले नाही. परंतु प्राकारामध्ये जी इतर छोटी मंदिरे आहेत त्यांचे खांबे व जाळ्या धातूच्या व लाकडाच्या कोरीव कामाने भरून गेलेल्या आहेत. कांही मंदिरांच्या प्रवेशद्वारापाशी उभे ठाकलेले द्वारपाल पाहून तर मी चकितच झालो. ते लाकडाचे बनविलेले होते, पण पंचरसी धातूच्या मूर्तीप्रमाणे दिसत होते. इतक्या सुंदर लांकडाच्या मूर्ति मी आजवर पाहिलेल्या नाहीत. प्रवेशद्वारापाशी जयविजयाप्रमाणे दोन्ही पुरुषांच्या प्रतिमा न मांडतां एक पुरुषाची व एक स्त्रीची प्रतिमा ठेवण्याची पद्धत येथे आढळली. ब्रह्मदेशासारख्या स्त्रीपुरुषांना समान अधिकार देणाऱ्या देशांत असे आढळले नसते तरच नवल. मूर्तीच्या अवयवांची प्रमाणबद्धता, त्यांची उभे राहण्याची

एट हीं सगळीं पाहण्यालायक होतीं. नक्षीमय्यें कमालीचा बारीक-सारीक तपशील भरण्याची हौस इकडच्या कारागिरांना वाटत असावी. पण इतकें बारीक तपशिलाचें नकास काम सगळीकडे केलेलें मला फारसें आवडत नाहीं. लेणीं, मंदिरें, राजप्रासाद इत्यादि भव्य आकाराच्या इमल्यावर कर्मीत कमी ठळक रेषांच्या साहाय्यांनीं निर्माण केलेले परिणाम मला अधिक पसंत पडतात.

सायंकाळ झाली तशी स्वातंत्र्यदिनाच्या खऱ्या उत्साहाला भरती आली. मला वाटतें त्या दिवशीं घरामध्ये कोणी चूल पेटविलीच नसावी. झाडून सर्व माणसें सणासुदीचे पोषाख करून घोळक्या-घोळक्यांनीं रस्त्यांतून हिंडत होतीं. ब्रह्मी लोकांना आवडणाऱ्या खाद्य-पेयांचीं दुकानें फुटपाथवर हारीनें लागलेलीं होतीं आणि हजारों स्त्री-पुरुष चौ चौ खात मजा करीत बसले होते. संबंध रंगून शहरभर रंगीबेरंगी दिव्यांच्या माळा पसरलेल्या होत्या. मोठमोठ्या झाडांच्या पालवीमधून शेंकडों दिवे चमचमत होते. चौकाचौकांतून नाच-गाणीं सुरू होतीं. बंदूला मैदानावर तर माणसांची नुसती खेचाखेच होऊन गेली होती. काचिन-नृत्य, शान-नृत्य असे लोक-नृत्यांचे अनेक-विध प्रकार आम्हांला तेथें पाहावयास मिळाले. पण ब्रह्मी लोकांचें संगीत, त्यांचें वाद्यवादन अथवा नृत्य यांपैकीं मला कांहींच मनापासून आवडलें नाहीं. त्यांच्या वाद्यवादनान्त व संगीतान्त निष्कारण आरडा-ओरड आणि कठोर आवाज फार आहेत. संगीत चालू असतांना चिरलेल्या बांबूचा फट् कट् असा आवाज ते काढतात किंवा फुरीदिशीं शिष्टी वाजवितात. त्यामुळें रंगाचा बेरंग होऊन जातो. ब्रह्मी नृत्याची तुलनाहि आपल्याकडील भारत नाट्य, कथक किंवा मणिपुरी

नृत्याशीं होऊं शकणार नाहीं. परंतु इतक्या त्रोटक परिचयावरून ब्रह्मी कलेबद्दल निर्णय देणें योग्य होणार नाहीं याची मला जाणीव आहे. ब्रह्मी लोकांचीं वाद्यें मात्र अतिशय सुंदर प्रकारें सजविलेलीं असतात.

ब्रह्मी वाद्यांतील मुख्य वाद्यें दोन. एक आपल्याकडील तबलातरंगासारखें २०—२२ तबले अर्धवर्तुळाकार मांडलेलें वाद्य आणि दुसरें ढोल. तबलातरंग एका वर्तुळाकार लाकडी मखरांत मांडलेला असतो आणि त्यांत मध्यभागीं बसून वादनकार तें वाद्य वाजवतो. हें लाकडी मखर सोन्याचा रंग देऊन आणि मिन्याचें काम करून खूपच सजवलेलें असतें. ढोल ज्या लाकडी घोडीला टांगलेला असतो तीसुद्धां अशीच सजवलेली असते. कोठें तिला शरभाचा आकार दिलेला असेल तर कोठें मोराचा. मोराच्या आकृति ब्रह्मदेशांत अनेक ठिकाणीं आढळतात कारण मोर हें ब्रह्मदेशाचें राष्ट्रीय चिन्हच आहे.

ब्रह्मी लोकांच्या उत्सवप्रियतेला मात्र क्वचितच तोड मिळेल. शुभा, हा कांहीं त्यांचा पहिलाच स्वातंत्र्यदिन नव्हता. ब्रह्मी लोक स्वतंत्र होऊन पांच वर्षे लोटलीं आहेत. पण त्यांच्या स्वातंत्र्यदिनाच्या मानानें आपल्याकडचा स्वातंत्र्यदिन अगदीं फिका वाटतो. आपल्याला स्वातंत्र्य गेल्याचीहि फिकीर नाहीं आणि मिळाल्याचीहि महति नाहीं ! ब्रह्मी लोकांचें आमच्या उलट आहे. ते स्वभावतःच आनंदी आणि उत्सवप्रिय आहेत. मग आज तर काय बोलून चालून स्वातंत्र्योत्सवाचा पाहिला दिवस !

ब्रह्मदेशामध्ये स्त्रीपुरुषांत संपूर्ण समानता आहे. जातिभेदांना तेथें मुळींच थारा नाही. त्यामुळें समाजामध्ये एकजीवपणा आणि मोकळेपणा अधिक आलेला आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणें प्रत्येक जाती—

पोटजार्तीभोंवतीं रूढींचीं कुंपणें पडलेलीं असतात, तसें तेथें कांहींच नाही. याला शिवू नको, त्याच्या घरीं जाऊं नको असले माणसाला माणसापासून तोडणारे भेद नाहीत. भगवान् बुद्धानें ही फार मोठी कामगिरी करून ठेविलेली आहे. माझ्या पुष्कळदां मनांत येतें कीं बुद्ध भगवान् आपल्या देशांत जन्मले, त्यांनीं आपल्या धर्माची शिकवण प्रथम आपणासच दिली; पण त्यांनीं आमच्या हातीं जो चिंतामणि दिला त्याला गार समजून आम्हीं तो दूर भिरकावून दिला, हें शहाणपणाचें झालें नाहीं.

ब्रह्मी मुलांमध्ये वेताच्या चेंडूचा एक खेळ फार लोकप्रिय आहे. वेताचे तीन किंवा चार पदर घेऊन चेंडू विणतात आणि फक्त पायाच्या स्पर्शानें तो सारखा उडता ठेवतात. चेंडू जमिनीला टेकू द्यावयाचा नाहीं आणि त्याला हात लावावयाचा नाहीं. काय विलक्षण चपळीनें ब्रह्मी मुलें हा खेळ खेळतात म्हणतेस ! संध्याकाळीं मुलें शाळेंतून आलीं आणि तरुण मोलमजुरी करून घरीं परतले कीं कोपऱ्याकोपऱ्यावर हा खेळ सुरू होतो. चार पांच माणसें कडे करतात कीं झाला खेळ सुरू.

ब्रह्मी स्त्री-पुरुष वागण्यांत फार साधे सरळ आहेत. येथल्या बायकांना केस निरनिराळ्या प्रकारें शृंगारण्याची मात्र अतिशय आवड आहे. केशरचनेचे आणि फुलें केसांत घालण्याचे कधीं न पाहिलेले प्रकार येथें पाहावयास मिळतात. तुम्हां मुलींना ह्या केशरचनेच्या व पुष्परचनेच्या पद्धति खासच आवडतील. तुम्ही आई ब्रह्मी मैत्रिणींकडून हें सारें शिकून घेत आहे. तेव्हा आपणाला रंगूनला नेलें नाहीं म्हणून तुला हळहळ वाटावयास नको.

तुझा
नाना.

रंगून ५/१/५३

१४ :

“ तुलसी”ची एक मंजिरी

प्रिय शुभा,

काल दुपारच्या गाडीने इकडे येण्याचें ठरवून स्टेशनावर आलों खरा पण गाडींत पाऊल टाकल्यावर क्षणभर मनांत असा विचार आला कीं असेंच माघारीं जावें आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या शांत वेळीं गाडी पकडावी. गाडी अशी कांहीं तापली होती म्हणतेस ! अंगांतून घामाच्या धारा निथळत होत्या. पण डब्यांत जागा जरा ऐसपैस आणि उन्हाच्या उलट बाजूच्या खिडकीशीं मिळाली, तिचाहि मोह सोडवेना. तेव्हां घरीं परतण्याचा विचार खिडकीबाहेर सोडून दिला आणि त्याच गाडीनें मुंबईस आलों.

आणखी सुदैव असें कीं गाडींत ओळखीचें कोणी भेटलें नाहीं. पुण्यामुंबईच्या छोट्या व जलद प्रवासांत ओळखीची व्यक्ति न भेटली तर बरी असें मला अनेकदां वाटतें. पण माझ्या मनासारखें घडतें मात्र शंभरांतून एखाद्याच वेळीं. म्हणून असा कपिलाषष्ठीचा योग लाभला कीं मला आनंद होतो. गाडीमध्ये ओळखीचें कोणी नसलें

हा ग्रंथ रचला. हा ग्रंथ उत्तरभारतामध्ये घरोघर वाचला जातो. त्यांतील बालकांडाचा डॉक्टरांनी केलेला हा अनुवाद आहे. शुभा, मर्यादा पुरुषोत्तम राम आणि पूर्णावतार भगवान् कृष्ण हीं भारताचीं आराध्य दैवतें आहेत आणि रामायण व महाभारत हें आपल्या देशाचें अक्षय्य साहित्य आहे. गेल्या तीन हजार वर्षांत आपल्या देशामध्ये नानाप्रकारचे उत्पात झाले पण भारतीयांना राम-कृष्णांचा विसर कधीहि पडला नाही. ते जेथें जेथें गेले तेथें तेथें राम-कृष्णांच्या कथा त्यांनीं आपल्या समवेत नेल्या आणि त्या पसरवल्या. कांबोज, जावा, सुमात्रा, बलिद्वीप येथपर्यंत पूर्व महासागरांत या कथा पोचलेल्या असून तेथील देवळाच्या शिल्पांमधून त्यांतील प्रसंग खोदलेले आढळतात, आणि तेथील लोकांच्या नृत्यांतून ते प्रकट केले जातात. भारतामध्ये तर एकहि अशी भाषा नसेल कीं जिच्यांत राम-कृष्णांच्या कथांवर काव्यें रचलेलीं नाहीत.

मी तुझ्या वयाचा होनों तेव्हां श्री. यादव शंकर जामदार यांनीं याच ग्रंथाचें केलेलें गद्य भाषांतर वाचलें होतें, आणि मला त्यांत वर्णिलेली रामकथा अतिशय आवडली होती. दाशरथी रामाचें मला अजूनहि खूप आकर्षण वाटतें. तेव्हां डॉक्टरांचा पद्यानुवाद कसा काय उतरला आहे तें पाहण्याची मनांत उत्सुकता होतीच. शिवाजी-नगर स्टेशनमधून गाडी पुढें सरकली आणि मीं जें पुस्तक उघडलें तें माटुंगा मार्गे टाकून गाडी दादर स्टेशनवर येण्यासाठीं वेग आवरता घेऊं लागली तेव्हा मिटलें. यावरून त्या पुस्तकाच्या हृदयंगमतेची तुला कल्पना येईल.

पूर्वींच्या बहुतेक सर्वच कवींप्रमाणें तुलसीदासहि पाल्हाळिकच

आहेत, नाही म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. प्रत्यक्ष रामकथेला प्रारंभ करण्याच्या आधीं अवांतर कथांची जी लांबण त्यांनीं लावलेली आहे ती तूं वरवर चाळलीस तरी पुरे. आपल्याकडे देवदेवता शेंकड्यांनीं आणि प्रत्येकाचे भक्तगण निरानिराळे. हे भक्तगण आपसांत भांडत आणि देवांनाहि आपापल्या कल्पनेप्रमाणें भांडावयास लावीत ! शिवाचे भक्त ते शैव आणि विष्णूचे ते वैष्णव. त्यांचें परस्परांशीं वैर म्हणून त्यांनीं शिवाचें विष्णूशीं वैर लावून दिलें. या त्यांच्या कल्पना बदलव्या यासाठीं ज्यांनीं हरिहर—प्रेमाच्या कथा लिहिल्या त्यांपैकींच संत तुलसीदास होत. म्हणून रामचरिताला आरंभ करण्यापूर्वीं काशी-निवासी महादेव व अयोध्यानिवासी राम यांची एकमेकांवर केवढी भक्ति होता तें दाखवण्यासाठीं तुलसीदासांना एवढें भारूड रचावें लागलें आहे. खरी राम—कथा सुरू होते ती एकतिसाव्या तरंगापासून. बालकांडापैकीं खरा महत्त्वाचा भाग येथून सुरू होतो. रामलक्ष्मणा-दिकांचा जन्म, त्यांचें बालपण व शिक्षण, ताटकेचा वध, अहिल्यो-द्धार, शिवचाप—भंग, राम—सीता—विवाह, राम—परशुराम संवाद, इतके विषय या कांडांत स्थूल मानानें येऊन गेले आहेत. कवि तुलसी-दासांची श्रीरामचंद्राच्या ठायीं नुसती भक्ति नाही प्रेम, आहे. त्यामुळें हे विविध प्रसंग वर्णन करीत असतां त्यांची काव्यशक्ति उचंबळून आलेली आहे. दशरथ, कौसल्या, राम—लक्ष्मण, जानकी, अयोध्येचे व मिथिलेचे स्त्री—पुरुष नागरिक, परशुराम यांचीं स्वाभाववर्णनें तुलसीदासांनीं अशा कांहीं कुशल लेखणीनें केलीं आहेत कीं तीं वाचतांना मन गुंग होऊन जातें, आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या निराळे-पणाची जाणीव आपल्याला होते.

रामजन्माच्या आधींचा वाकणावळणांचा व पाल्हाळाचा भाग तू चरवर चाळलास तरी चालेल असें मीं म्हटलें. पण त्यांतहि कांहीं फार सुंदर काव्य येऊन गेलेलें आहे. तुलसीदास भक्त असले तरी त्यांना विनोदाचें वावडें नसावें असें दिसतें. उदाहरणार्थ पार्वतीच्या विवाह-प्रसंगाचें वर्णन चाटूं आहे, तें पाहा.

हिमालय हा पार्वतीचा पिता. त्यानें घातलेल्या मंडपाची शोभा काय वर्णावी ? सगळे देव, यक्ष, किन्नर तेथें सहकुटुंब सहपरिवार लग्नसोहळ्यासाठीं जमले आहेत. इकडून श्रीशंभूची स्वारी लग्नमंडपाकडे निघाली आहे.

भालीं शशी सुंदर, शीर्षि जाह्वी ।

त्रिनेत्र, कंठस्थालिं ती विप्रच्छवी ॥

वक्षःस्थलीं ती नरहंडमालिका ।

अमंगला मंगलधाम झालि का !

त्रिशूल हस्तीं, डमरूहि साजला ।

नंदीवरी बैसुनि शंभु चालला ॥

अनेक वाद्यध्वनि वाजुं लागती ।

वेषें अभद्रा परि भद्र मूर्ति ती ॥

अशा त्या उग्रमंगल शंकरांच्या समवेत त्यांचे गण होते ते कसे !

कोणा नसेचि मुख, कोण महामुखाचे ।

कोणी अपाद, कुणि पाणिविहीन साचे ॥

कोणा अनेक कर, कोण अनेकपाद ।

कोणा अनेक नयनें कुणि पूर्ण अंध ॥

सीतेतें अवलोकुनी निराखिलें

श्रीशंभुच्या कार्मुका ।

वाटे पाहतसे जणों खगपति

व्यालाचिया बालका ॥

रामप्रभूनें जाणलें कीं व्याकुळ झालेल्या सीतेला हा मानासिक
ताण फार वेळ सहन होणार नाहीं. त्यानें क्षणांत शिवधनुष्य उचललें,
वाकवलें, त्यावर दोरी चढवली आणि तें आकर्ण खेचून मोडलें सुद्धा.

प्रभूनें दोनही चाप—खंड भूवीर फेकिले ॥

आणिं मग ? मग आली रामाला जयमाला घालण्याची वेळ. सख्या
सीतेला घेऊन रामाकडे निघाल्या. सीतेची स्थिति कवि वर्णन
करतो आहे :

संकोच देहिं तिचिया, परि थोर हर्ष ।

ती गूढ चित्तरति जी न कळे कुणास ॥

जाऊनि रामनिकटीं बधि रामकांति ।

तैं भासली लिखित चित्रसुमूर्तिका ती ! ॥

पाहोनी तशि ती मनःस्थिति तिची

तीतें सख्या बोलती ।

“ बाळे गे ! जयमाळ सुंदर गळां

तूं राघवा ! घाल ती ॥ ”

एकोनी वच पाणि पद्मयुगलें

ती उंचवी माळ ती ।

प्रेमानें धिवशा करांतुनि अशा

ना ती सुटे खालती ॥

हैं वर्णन मीं वाचलें आणे मी मनांत म्हणालें, “वा, तुलसीदासजी, तुम्ही कमाल केलीत इथं. धन्य आहे तुमची लेखणी ! ”

असाच पण अगदीं निराळ्या मनोभावनांचा प्रसंग यापुढें कवीनें चितारला आहे. शिवधनुष्य भंगल्यावर त्याचा ध्वनि ब्रह्मांडांत कोंदा-टला. तो ऐकून महाकोपी परशुराम तेथें पातले. त्या वेळीं रागानें जळणारा वृद्ध परशुराम, त्याची कुचाळी करणारा धिष्ट लक्ष्मण आणि धीरगंभीर रामचंद्र हीं तिन्ही पात्रें तुलसीदासजींनीं अशा चतुराईनें रेखाटलीं आहेत कीं त्याला तोड नाही. लक्ष्मणाची अनावर धिटार्ई वाचून मलासुद्धां त्याचा राग आला ! तो चिमुर्डा मुळीं सुरुवातच कशी करतो बघ :

“आम्ही कितीक धनु शैशविं तोडियेलीं ।

स्वामीसि कां न कधिं येवढिं लालि आली ?

कां याच चापिं ममता इतुकी असे हीं ? ”

आणि सुरुवातच अशी झाल्यावर परशुरामाचा क्रोधाग्नि पुढे किती भडकला असेल त्याचा विचार कर. भार्गवरामाचा व लक्ष्मणाचा हा संवाद वाचतांना तलवारीवर तलवार पडून ठिणग्या उडताहेत असा भास होतो. शेवटीं या वाग्युद्धाचा परिहार रामचंद्र करतात. त्यांचें भाषण म्हणजे विनीत पण निश्चयी, विनोदयुक्त पण सयुक्तिक अशा भाषणाचा एक नमुनाच म्हटला पाहिजे.

तुलसीदासांच्या या काव्यावरून हें स्पष्ट दिसून येतें कीं संस्कृत कवींचा त्यांनीं चांगलाच अभ्यास केलेला होता. तेजसां न वयः समीक्षते, याचें प्रतिबिंब “ नाही ! अहो जगतिं तेज वयःप्रमाणी ! ” या पंक्तींत हुबेहुब पडलेलें आहे. अशीं अनेक स्थळें आहेत. मात्र परशु-

रामाच्या कालिदासानें केलेल्या वर्णनाशीं तुलसीदासांचें वर्णन ताडून पाहिल्यावर कालिदास मला सरस वाटला.

“ तेजसः सपदि राशिरुत्थितः
प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
यः ससोम इव धर्मदीधितिः
स द्विजिह्व इव चंदनद्रुमः ॥

या ओळींतला जोम तुलसीदासांच्या वर्णनांत साधला नाही. पण मला तुलसीदासांच्याहि कांहीं कांहीं उपमा अपूर्व वाटल्या. उदाहरणार्थ पुढील उपमा पाहा :

कथा श्रीरामाची, गमत करिंची टाळि सुभग ।
स्वनादें जीं देई, उडवुनि दुरी संशयखग ॥
किंवा

श्रीराम कीर्तिमय निर्मल जी पताका ।
आधारदंड तिज लक्ष्मण कीर्ति देखा ॥

रामलक्ष्मणांचें परस्पर पूरकत्व याडून मार्मिकपणानें आणि तें सुद्धां एका ओळींत कोणीं दाखवले असेल असें वाटत नाही.

असो. हें पत्र कांहींच्या बाहीच लांबलें. पण मी तरी काय करूं ? तुलसीदासासारखा कवि, रामकथेसारखा विषय आणि डॉ. श्रीखंड्या-सारखा अनुवादक. वाचतां वाचतां प्रवास कधीं संपला तें कळलें नाही. ही जर माझी स्थिति तर लिहितांना संयम कसा राहावा ?

मला तर मोह होतो आहे कीं अजून तीन चार पानें लिहावीत. डॉ. श्रीखंड्यांच्या लेखणीला लिहून लिहून आतां अशी कांहीं सफाई आलेली आहे कीं पुसूं नकोस. त्यांची ही काव्य-कृति वाचीत

१५ :

कुमारी पॅट व कुमारी नान्

प्रिय सुधाताई,

तुला आज मी पत्र लिहितों आहे खरा पण मनाला शंका वाटते आहे ती अशी की तूं मला एव्हांना विसरली तर नसशील ? कारण बऱ्याच दिवसांनी कसलें बऱ्याच वर्षांनी तुला मी आज लिहितों आहे. गुरुजींच्या निर्याणाची बातमी मला बडोद्यास कळली तेव्हां तुला मी पत्र लिहिलें होतें. त्यावर हें आजचें पत्र ! आतां कांही तूं गुरुजींच्या पत्रांतली लहानगी सुधा राहिली नसशील. खूप मोठी झाली असशील, कॉलेजांत जाऊं लागली असशील. जाडजूड ग्रंथ वाचूं लागली असशील. पण खरें सांगायचें तर तूं आतां मोठी झाली असशील असें वाटल्यामुळेच तर तुला पत्र लिहिण्याची कल्पना मला सुचली.

इतके दिवस तूं शाळकरी मुलगी होतीस. गुरुजनांचें ऐकावें, घरच्या वडीलधाऱ्यांच्या शिस्तींत राहावें, त्यांच्याकडून स्वतःचें कोड-कौतुक करून घ्यावें आणि मुंगी होऊन साखर खावी; पुढें जरा कोठें अडीअडचण दिसली कीं वडीलधाऱ्यांच्या पंखांत शिरावें व त्या

पंखांच्या आसऱ्याला राडूनच बाहेरच्या जगावरून नजर फिरवावी. अशा प्रकारें तुम्हां मुलांमुलींचें जीवन तुम्ही शाळेंत आहां तोंपर्यंत चाललेलें असतें. त्या वयांतलें ज्ञान व तुमची शक्ति हीं लक्षांत घेतां जीवनाचें हें संरक्षित वळण अनिष्ट म्हणतां येणार नाहीं. पण कॉलेजा-पासून जीवनाच्या एका नव्या टप्प्याला सुरुवात होत असते. एक प्रकारें इतके दिवसांची सपाटीवरची व सावलींतली धोपटवाट संपून चढणीवरच्या नागमोडी पायवाटेला तेथपासून प्रारंभ होत असतो. कोणाचें बोट पकडून अथवा कोणाला बिलगून त्या वाटेवर फारसा कोणाचा निभाव लागण्यासारखा नाहीं कीं तेथला आनंद चाखतां येणार नाहीं. पण ज्याच्या अंगीं उत्साह असेल, स्वतंत्रपणें पाऊल उचलण्याची हिंमत असेल, जीवनाच्या त्या चढ्या माळावरचा मोकळा वारा सोसण्याची शक्ति असेल, त्याला या रस्त्यानें जातांनाचा यथेच्छ आनंद लुटतां येईल. त्याच्या क्षितिजाच्या सीमा वाढत जातील. सपाटीवरून न दिसलेल्या शोभा नजरेच्या टप्प्यांत येतील. जगाचें व आपलें परस्पर प्रमाण काय तें ध्यानांत येऊन फुकाची अहंता बऱ्याच प्रमाणांत झडून जाईल आणि पायाखालचे दगडधोंडे व डोक्यावरचें ऊन, पाऊस, वारा यांच्या मारामुळें अंगांत शिरलेला नाजूकपणाहि निघून जाईल. पण हंसतमुखानें ही चढण चढण्याची वृत्ति तुम्हां तरुण-तरुणींत आहे का ? मला निश्चून विचारावयाचें आहे कीं तुम्हां मुलींत आहे का ? मला तरी तुझ्या वयाच्या मुलींच्याकडे पाहिलें कीं वाटतें कीं तुम्ही तर अधिकाधिक नाजूक-साजूक, झुळझुळीत नि लाडिकवाण्या होण्याच्या प्रयत्नांत आहांत. कोठऱ्याहि गोष्टींत अंग झोकून दिलें, असें नाहीं. धिप्पाडपणा असा मुख्य कशांतच नाहीं.

कार्यक्रम पाहिला. दिल्लीला जाऊन पंडितजींना भेटणें शक्य नाहीं असें आढळतांच इंदिरा गांधीची भेट घेऊन आली. तेथून वर्ध्याला गेली. मी गेलीं पंचेचाळीस वर्षे याच देशांत काढलीं पण अजून काहीं पाँडेचरीला गेलेलों नाहीं, शांतिनिकेतन पाहिलेलें नाहीं कीं विनोबांच्या समवेत घालवण्यासाठीं चार दिवस बाजूला काढून ठेवण्याची मला बुद्धि झाली नाहीं. आतां येथून पुढें ही मुलगी कोठें ब्रह्मदेश, जावा, सुमात्रा वगैरे देशांत जाणार आहे म्हणे !

सुधा, तूं म्हणशील “ तिच्यापार्शीं पिशवीभर पैसे असतील म्हणून ती हिंडते आहे जगभर. आम्हांला द्या तसे पैसे, म्हणजे आम्ही देखील हिंडूं. ” पण हें खरें नाहीं. ह्या चिलीच्या मुलीपार्शीं पैसे नाहींत. ज्या देशांत ती जाईल तेथें काहीं काम करते, ओळखीपाळखी काढते आणि थोडेसे पैसे मिळवून पुढच्या मुक्कामाला रवाना होते. तिच्या-पार्शीं सामान काय आहे तें तूं पाहिलें असतेंस तर तूं चकितच झाली असतीस. भाजीसाठीं अथवा रेशनसाठीं आपण जशा पिशव्या घेतों ना, तशा दोन पिशव्या हेंच तिचें सगळें सामान ! सामान इतकें थोडें कसें असें विचारल्यावर ती हंसून म्हणाली, “ वर्ध्याला जाऊन मी हें शिकलें. माणसाच्या गरजा वस्तुतः किती थोडक्यांत भागतात तें मला तिथें गेल्यावर कळलें ! ”

पॅटच्या काय किंवा ह्या मुलीच्या काय प्रवासांतल्या सुकरतेचें मुख्य सूत्र माणसांत मिसळण्याची शक्ति हें आहे असें मला तरी चाटतें. जगाच्या पाठीवर कोठेंहि जा, माणसाला माणसानें भिण्याचें काय कारण, ही त्यांची भूमिका असते. भाषा निराळी असेल तर असे ना ! पेहराव वेगळा असेल म्हणून काय झालें ? चालीरीति

भिन्न असतील म्हणून आपणांस संकोच कशाबद्दल ? भाषा निराळी आहे. पेहेराव वेगळा आहे. चालीरीति भिन्न आहेत. म्हणूनच तर परदेशांत जावयाचें आणि त्या निराळेपणांतला आनंद चाखावयाचा. सगळेंच सगळीकडे जर सारखें झालें तर एक जागा सोडून दुसऱ्या जागीं जायचें तरी कशासाठी ? आपलें चुकेल माकेल पण आपण तें वाकड्या भावानें करित नाहीं हें माहिती असल्यावर कोणत्याहि देशांतलीं माणसें ती चूक हंसण्यावारीच नेतील असा विश्वास ह्या मुलींच्या मनांत होता म्हणून त्यांनीं एवढ्या लांबच्या परदेशांत येण्याचें धाडस केलें, एरवीं हें धाडस त्यांना करवतें ना ! त्या विश्वासाच्या जोरावरच त्या मुली एवढ्या मोकळेपणानें वागत होत्या, परक्या समाजांत मिसळत होत्या.

एक प्रसंग तुला सांगतो. ही चिलियन मुलगी मुंबईस कोणा एकाकडे उतरली होती. तिच्या लक्षांत आलें कीं घरांतल्या एका म्हातारबुवांना फुलझाडांचा छंद आहे. पुण्यास आल्यावर श्री. पोचा म्हणून कोणीतरी वीवियाण्यांचे व्यापारी या शहरांत असतात आणि त्यांचा पत्ता हा असा, एवढें ज्ञान तिला कुठल्या तरी जाहिरातीवरून झालें. पण तेवढें तिला बस होतें. पुण्यांत ती रावसाहेब पटवर्धनांच्याकडे उतरली होती. सकाळीं केव्हां तरी घरांतून ती एकटीच बाहेर पडली आणि पोच्यांचें ठिकाण हुडकून काढून त्या मुंबईच्या म्हातारबुवांसाठीं थोडेसें बीं विकत घेऊन आली. तें बीं असेल रुपया आठ आण्यांचें, पण त्यांत व्यक्त होणारी निरीक्षणशक्ति, आर्जव, मोकळेपणा किती मोलाचा आहे ? वाऱ्यावर अव्याहतपणें सळसळणाऱ्या चमकदार पिंपळाच्या पानासारख्या ह्या मुलीला

आम्ही जेव्हां विचारलें, “तुझे नांव काय ?” तेव्हां ती म्हणाली “माझं नांव हवंगू तुम्हांला ? बरं तर ऐका. माझं नांव नान् !” एवढें म्हणून तिनें मिस्किलपणानें डोळे मिचकावले ! तिचें खरें नांव मला शेवटपर्यंत कळलेंच नाहीं.

याच्या उलट आमच्याकडच्या मुली. मला आठवतें मी एकदां पाटण्याहून परत येत होतो. माझ्याबरोबर नुकतीच बी. ए. ऑनर्समध्ये पास झालेली एक मुंबईची मुलगी होती. आमच्या समोरच्याच जागेवर न्यूझीलंडमधून येथें मिशनमध्ये काम करण्यासाठी आलेल्या एक मध्यम वयाच्या बाई बसल्या होत्या. आगगाडीमध्ये तासन् तास न बोलतां एकमेकांसमोर तोंडाला कुलूप घालून बसणें कसें शक्य आहे ? हळू हळू आमच्या गप्पा सुरू झाल्या. काहीं वेळानें त्या बाईनीं विचारलें कीं, “ह्या कोण ?” तेव्हां मीं त्या मुलीची ओळख करून दिली आणि सांगितलें, “ही खूप हुषार मुलगी आहे. ऑनर्समध्ये पास झाली आहे.” मग त्या बाईनीं तिला अनेक प्रश्न विचारले, पण ही मुलगी तोंड उघडील तर शपथ ! ‘हूं’ किंवा ‘ऊं-हूं’ याच्या व्यतिरिक्त एक संबंध असा शब्द काहीं तिच्या तोंडांतून अखेरपर्यंत बाहेर पडला नाहीं. असें कां ? तर आपण इंग्रजी बोललों नि आपली चूक झाली तर, ही भीति !

सुधाताई, हा मी काहीं मुलखावेगळा प्रकार सांगत नाहीं. ही नित्य अनुभवाची गोष्ट आहे. आतां आपल्या घरांतल्या मुली व बायका चहाच्या किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी निमित्तानें चारचौघांत येऊन बसतात. पण धीटपणानें आणि नीटपणानें तेथल्या संभाषणांत भाग

घेण्याची ऐपत किती थोड्यांत दिसून येते ? त्यामुळे पुष्कळ सुशिक्षित बायका म्हणजे घराच्या सजावटीतले नगच असा प्रकार होऊन बसलेला आहे. वामनराव जोश्यांनी रंगवलेली उत्तरा अथवा इंदु हीं पात्रे कादंबऱ्यांतलींच पात्रे म्हणावीं लागतील अशी स्थिति अजून तरी कायम आहे.

ही झाली साधी चारचौघां मित्रमंडळींमधल्या काव्य-शास्त्र-विनोदांत भाग घेण्याची गोष्ट. याच्याहि पलीकडे जाऊन जीवनाला त्याग-पूर्वक व साहसपूर्वक विशेष वळण लावून घेणाऱ्या स्त्रिया तर आपल्या-कडे फारच कमी आहेत. आमच्या पुण्याला गैरमार्गाला लागलेल्या त्यक्त, अनाथ अशा मुलींसाठी व स्त्रियांसाठी डेव्हिस नांवाच्या बाईंनी चालविलेली एक संस्था कर्वे रस्त्यावर आहे. त्या बाई दोन वर्षांपूर्वी वृद्ध होऊन स्वदेशी गेल्या. त्या वेळीं ती संस्था चालवायला पुण्यासारख्या शहरांत बाई मिळेल ! शेवटीं त्यांनाच पुन्हा यावे लागले तेव्हां कोठें संस्थेची गाडी रुळावर आली. गुरुजींचे एक तरुण मित्र मधु लिमये युरोपांतून माल-बोटीने हिंदुस्थानाकडे यावयास निघाले होते, तेव्हां त्यांच्या बोटीवर दोन तीन स्वीडनच्या तरुणी व तरुण होते. ते आसाममधील डोंगरी जमातींमध्ये काम करण्यासाठीं निघाले होते. म्हणजे पाहा कोठें नॉर्वे-स्वीडन हे देश आणि कोठें आसाम ! डांग महाराष्ट्राचा म्हणून आपण सारखा टाहो फोडतो ना ? पण तेथें जाऊन आदिवासींमध्ये काम करण्यास दोन चार सुद्धां स्त्री-पुरुष मिळण्याची मारामार पडते आहे.

जगाच्या या टोकाच्या कॅनडामधून आणि त्या टोकाच्या न्यूझीलंडमधून मात्र चांगल्या शिकल्यासवरलेल्या बायका व पुरुष अशा

ठिकाणीं वस्ती करून वर्षानुवर्षे राहण्यास तयार होतात. त्यांच्यासाठीं शाळा उघडतात, त्यांना औषधपाणी देतात, त्यांच्या भाषांचा रीति-रिवाजांचा सूक्ष्म अभ्यास करतात, हें नवल नाहीं काय ? दरवर्षीं स्विट्झर्लंडमधून, फ्रान्समधून गौरीशंकर चढण्यासाठीं तुकड्या येत असतात. कोणी उत्तर ध्रुवावर जातात तर कोणी दक्षिण ध्रुवावर. कोणी साधें होडकें घेऊन इंग्लंडहून हिंदुस्थानांत यावयास निघतात, तर कोणी लाकडाच्या ओंडक्यांचा तराफा भर समुद्रांत घालून संबंध प्रशांत महासागर ओलांडण्याचें धाडस करतात ! साहस हें मनुष्याच्या जीवनाला चव आणणारें मीठ आहे. पण आपण आपलें आळणीच राहणें पसंत करतो ! भारतांतल्या सारखें आळणी जीवन जगाच्या पाठीवर कचितच कोठें असेल !

मला ठाऊक आहे सुधा, कीं तूं हें सगळें वाचल्यावर म्हणशील कीं “ आम्ही देखील परदेशांतल्या तरुणतरुणींसारखीं कामें करून दाखवूं. पण आमच्या घरांतून अशा प्रवृत्तीचें कौतुक होईल का ? तरुणतरुणींमध्ये अशी साहसी जीवनाची आवड निर्माण होण्याजोगें वातावरण भारतांतल्या किती कुटुंबांत असतें ? ” हें मी बिनतक्रार कबूल करतो कीं आमचें सर्व कुटुंबजीवनच फार खुरटलेलें आहे आणि आमच्या घरांतलीं वडील माणसें आपल्या मुलांतल्या धाडसी प्रवृत्ति मारण्याचाच उद्योग अधिक करीत असतात. पण तुला किंवा तुझ्या-सारख्या तरुण माणसांना ज्येष्ठांच्या माथीं दोष चिकटवून मोकळें होतां आलें म्हणून आपली प्रगति का त्यामुळें साधणार आहे ? सिंहाचा छावा हत्तीवर पहिल्यांदां चालून जातो तेव्हां आई-बापांची परवानगी मागतो कीं काय ? घरांत बांधून पडलेल्या तुम्हां स्त्रियांना

